

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

ЛЮБЕЦЬКА ВОЛОСТЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ – СЕРЕДИНІ XVI СТ.

З другої половини XV ст. Любецька волость відігравала ключову роль в оборонній системі Київського воєводства. На території волості протягом XV – XVI ст. продовжувалось формування околичних сіл, засновниками та володарями яких була служебна шляхта, що безпосередньо підпорядковувалась київському воєводі. За часів московського господарювання (1500-1508 рр.) практика осадження на землю військовослужбових елементів, вочевидь, не припинялася. З поверненням Любеча до складу Великого князівства Литовського, продовжується практика володарювання Любецьким замком київськими воєводами, що сприяло подальшій розбудові Любецької волості.

У 1507 р. Київське воєводство було відібране Сигізмундом I у князя Івана Львовича Мамає Глинського, а у наступному 1508 р. Любеч став володінням київського воєводи Єжи Монтовтовича (Монивидовича) [1, с.244; 2, с.12; 3, с.88; 4, с.51-52]. Того ж таки 1508 р. уряд київського воєводи обійняв Юрій Олександрович Гольшанський (1508–1511 рр.) [5, с.325]. Але, незважаючи на те, що у 1512-1522 рр. тривала чергова литовсько-московська війна, у 1516 р. Любеч був наданий О.Гаштольд у “вічність”. Вочевидь, це було зроблено з двох причин. По-перше, О.Гаштольд у 1471–1480 рр. обіймав уряд любецького державця, а по-друге, він був одружений з донькою В.Верейського, любецького “отчича” у 1483-1500 рр. Важливою була й праця О. Гаштольда на ниві військовій та дипломатичній, наприклад, саме він умовив кримських татар напасти влітку 1517 р. на Московську державу [4, с.62]. За даними П.Клепатського, Ольбрехт Гаштольд володів Любечем у 1516-1542 рр. Але, за іншими даними, О. Гаштольд помер у 1539 р. [6; 7, с.271]. Крім того, він посідав уряд канцлера Великого князівства Литовського і воєводи Віленського. Йому ж водночас належав і Остерський замок [8, с.140].

Якщо від останньої чверті XV ст. відомі лише поодинокі надання земель любецьким боярам, що дозволяє лише приблизно локалізувати кордони Любецької околиці, то від першої половини XVI ст. до нашого часу дійшов складений, на думку О.Русиної, у 20-х рр. XVI ст. (1527 р.(?)) “Реєстр Чернігівських границь” [9, с.296-298]. Як зауважує дослідниця, чернігівсько-любецький та гомельсько-любецький рубежі визначені у “Реєстрі” 1527 р. за допомогою мікротопонімів, які практично неможливо локалізувати [10, с.125]. Але, за нашими даними, більшість з них фіксуються на сучасній карті Чернігівщини. Незважаючи на те, що “Реєстр Чернігівських границь” був частково запроваджений у науковий обіг ще наприкінці XIX ст., відома лише одна спроба відтворити лінію кордонів Любецької волості на карті, здійснена П.Клепатським у 1912 р. [7, с.276-277].

О.Русина, докладно аналізуючи текст документа, обмежується лише нанесенням на сучасну карту Чернігівщини частини згаданих у реєстрі населених пунктів та топонімів, не проводячи саму лінію кордонів.

Згідно з “Реєстром”, кордон між Чернігівською землею, яка тоді належала Московській державі, та Любецькою околицею проходив по р. Пакульці до її гирла і там розділяв с.Плехово на дві частини (чернігівську і любецьку). Звідти він шов суходолом по “Брянцевим лозам” (лозняку, лозовому чагарнику. –) до гирла р.Руда і йшов далі по ній. Недоходячи до р.Білоус, він звертав “у лес у Гряду” (сучасне село Рудка), від неї – через Тесновий ліс (з XIX ст. відомі так звані Тисівські “дачі”) до р.Свішень, звідти – до р.Долга (у XVII-XVIII ст. вона перетворюється у Долге болото), від неї – до р.Холхоли (у тексті як Холхола, так і Олхола, відомий Олсохівський ґрунт та с.Олсоховка, яке існувало ще у 70-х рр. XIX ст. біля сучасних с.Бихальцовка (Биховець) та Малий Листвен (Листвен). Далі кордон пролягав до р.Дороган (Дорогінки), потім до Боянець (Буянок) у Сухий Вир (болото Замглай – через Суховирський “ґрунт”).

Північний кордон Любецької околиці із Гомельщиною проходив через Єриловичі (с.Яриловичі), далі – через Ігорівщину (Угорівщину – урочище та землю Утівщину) до р.Уті (сучасна р.Уть), від неї до р.Сожа, з його пониззя – до Соколиного Гнізда і далі до Колодичів і до Дніпра [10, с.125]. Село Колодовиці (Колодковичі) зустрічаємо 1595 р. у королівській “консервації” шляхтичу Григорію Силичу, з якої дізнаємось, що у с.Колодовиці “проживали люди прозвіаемые Ковпыничы” [11, арк.134-134 зв.], а от с.Ковпиничі існує і зараз неподалік від Дніпра поруч з Пустою Грядюю, Моховим та Козерогами. Можливо, що с.Колодовичі – це сучасне село Колочин на Дніпрі.

Упорядники “Реєстру” 1527 р. окреслили східний кордон Любецької волості по Дніпру, причому зауважувалось, що тут кордон ішов “не по селам, все пушею з Днепра у Дунипр” [10, с.125]. Розглядаючи кордони Любецької волості на Правобережжі, зазначимо, що вони розширились тільки після війни 1534-1537 рр., коли до Литви відійшли Гомельщина та Стародубщина [12, с.254; 13, с.119]. У середині XVI ст. на правому березі Дніпра любецький кордон починався на північ від с.Ісакевичі (Сакевичі) на Дніпрі, далі йшов на захід по р.Брагінка, через с.Уборок, с.Селець та Угльвіщину – до Брагіна й униз по р.Брагінці. До Любецької волості належали й три населені пункти на лівому березі Брагінки – замкові села Савичі, Пієрки (Пієрка) та, вочевидь, с.Колибань.

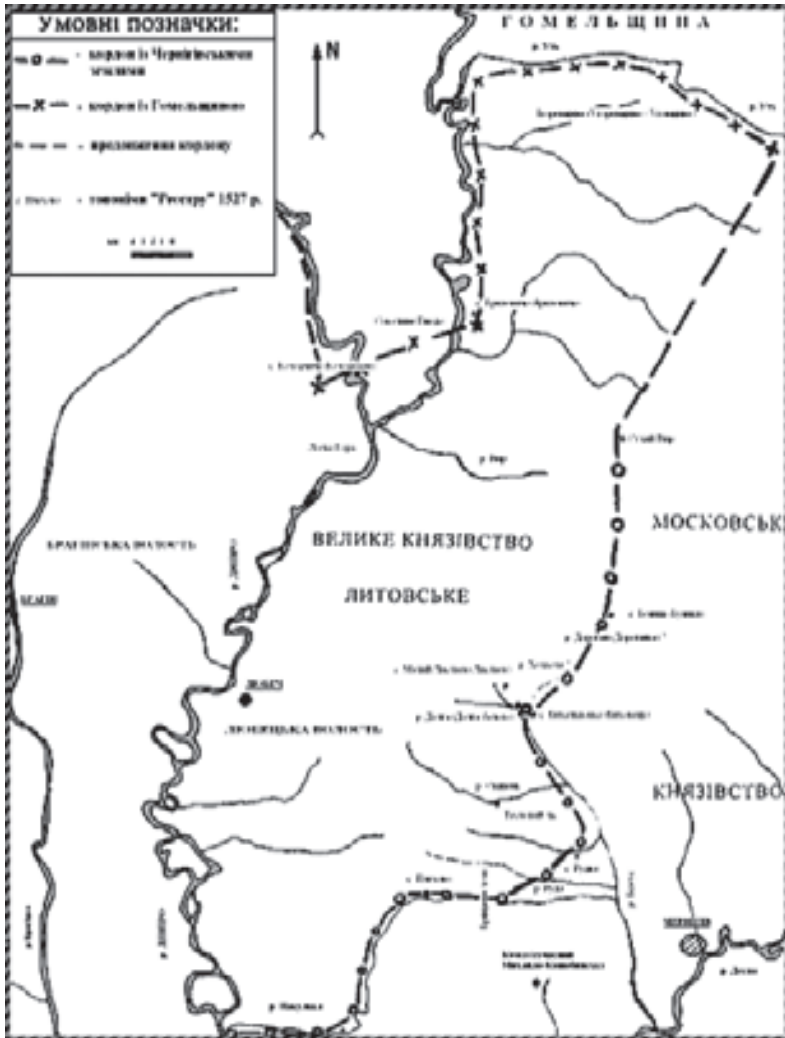
“Реєстр” свідчить, що деякі села, які у другій половині XVI – першій половині XVII ст. належали до Любецької околиці, стали чернігівськими. Так, село Патін (на думку О.Русіної, це с.Лопатні, Ю.Виноградський помилково ототожнював цю назву з с.Молотін, яке розташоване на північний захід від Пирятина [8, с.132]) – “черниговское городовое”, с.Малий Листвен названий володінням “владики брянского”, с.Великий Листвен належало Чернігову [8, с.300-302; 14, с.63-65].

Цікаво, що у документі стверджується принцип сталості кордонів: “А вступу нет черниговского и гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо ся они ни вво што не втупають, тую держать границу, як была с стародавна”[10, с.125].

Розглядаючи кордони Любецької волості першої половини XVI ст., О.Яблонівський зазначав, що вона була розташована на обох берегах Дніпра від кордонів Речицького повіту до рубежів Чорнобильської волості, на заході примикала до Брагінської волості (на певній відстані між річками Дніпром та Брагінкою), нижче, на сході, по правому березу згаданих рік доходила до Чернігівської землі [15, с. 520]. У цей період площа Любецької волості на Лівобережжі становила (у межах кордонів 1527 р.) близько 2897 кв. км. Після приєднання у 30-х рр. XVI ст. до Великого князівства Литовського Гомельщини площа волості на правому березі Дніпра була вже 1680 кв. км. Таким чином, загальна площа Любецької волості у першій чверті XVI ст. становила 2897 кв. км.

У першій половині XVI ст. різні категорії служебної шляхти Любецької волості отримують як старостинські (державницькі), так і великокнязівські пожалування на землю. Зауважимо, що великокнязівське пожалування надавало любецькому боярству вищий шляхетський статус. Так, земельні пожалування родини Ґаштольдів були надані підлеглий їм частині замкових слуг та частині боярства, тоді як вища боярська та зем'янська верстви, як і раніше, підпорядковувались київському

воеводі. Про це свідчить наявність синхронних пожалувань Сигізмунда I безпосередньо любецькій шляхті (з 1497 р. великий литовський князь одночасно був і королем Польщі).

Серед пожалувань О.Гаштольда було надання у 1526 р. земельних володінь боярам Більдухам, які здобули половину Зміївського “острова”. У 1528 р. це володіння було затверджено лише за одним з представників цієї родини – попом Агафідом (Більдухою): “половину острова Змейского зо всіми (пожитками) поп(у) Агафіду, а тот поп церковь святого Евстафия маеть приставить”. 5 квітня того ж таки року О.Гаштольд надав цій церкві й другу половину Зміївського “острова” (с.Змії біля Любеча) [16, арк.215 зв.; 17, С.40-41].

Родина Даничів отримала від О.Гаштольда с.Буянки [18, с.32-33]. З 1526 р. на Чернігівській землі відоме с.Тупичів, можливо, тоді ж родина Тупичів затвердила за собою це земельне володіння. Підтвердження на с.Кувечичі здобула родина Кувечичів [19, с.250; 15, с.520]. Вочевидь, значна частина пожалувань була надана після війни 1534-1537 рр. (в основному, на території Брагинської волості), коли до Великого князівства Литовського відійшли Гомель та Стародуб [13, с.119; 12, с.254].

Надання земельних володінь любецькому боярству було ускладнено постійною військовою загрозою. О.Лазаревський зазначав, що у першій половині XVI ст.

московські війська неодноразово руйнували Любецьку околицю [20, с.5]. Водночас Московська держава зміцнювала свої кордони. У 20-х рр. XVI ст. на литовсько-московському прикордонні, у тому числі й на порубіжжі в районі Дніпра, Московська держава сформувала систему “застав” та “станіць”, де сторожову службу несли путивльські козаки [21, с.122].

У 1522 р. між Московською державою та Великим князівством Литовським було укладено перемир'я на п'ять років, за яким Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч “з волостями” залишилися за Литвою. Але Московське князівство не відмовлялося полишало спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники “Любеч к себе приворачивают”. У 1526-1527 рр. Москва зобов'язувалася не чіпати Любеча з волостями – “земель не воювати”. У 1536 р. знову розпочалися військові дії, і Любецький замок вкотре був зруйнований московським військом на чолі з князем Іваном Васильовичем Горенським [4, с.76; 22, с.632,640,684,686,746,753-754; 19, с.223].

Крім того, регіон потерпав від постійних татарських набігів. 1527 р. татари поверталися у Крим через Київщину [21, с.128]. У 1539 р. Сигізмунд I констатував, що з 1537 р. “иже люди великии поганство татарове идуць уверх Днепра тым шляхом... мимо Чернигова и на Лоеву гору, и оттоль бы они мели просто итти в тамошнее панство нашу великое княжество Литовское сказу и плен подданым нашим чинити” [23, с.17-18]. Але Любецький замок, очевидно, не постраждав, адже татари дуже рідко брали укріплені міста в облогу [13, с.144].

У 1539 р. О.Гаштольд помер. Невідомо, чи володарював у Любечі його син Станіслав (помер 1542 р.), перший чоловік Барбари Радзивіл (1520-1551 рр.). За даними П.Клепатського, володаркою Любеча стала удова Софія Гаштольд-Верейська [6; 7, с.271]. 18 січня 1547 р. С.Гаштольд-Верейська підтвердила права Івана Тарасевича на володіння озерами Зміївським та Глибоким неподалік Любеча [17, с.41; 24, с.144]. Крім того, вона затвердила права Семаковичів на Моравельщину (останні посилалися на це під час проведення ревізії 1622 р., наголошуючи на отриманні привілеїв від О.Гаштольда - “воєводи віленського та малжонки його”) [25, с.125]. За даними Н.Яковенко, Софія Гаштольд-Верейська померла у 1549 р. [5, с.306; 26]. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся) [7, с.271]. Не описувався Любецький замок і під час проведення ревізій Київських господарських замків 1545 та 1552 рр. [27, с.41,161-170]. Вочевидь, або у 1545 р. королівських ревізорів не допустила до Любеча С.Гаштольд-Верейська, або ж сама люстрація не проводилась у Любечі як приватному маєтку. Ревізія 1552 р. була ускладнена московською окупацією замку 1551-1552 рр. Цей випадок не можна назвати поодиноким – у люстраціях 1545-1572 рр. часом не знаходимо відомостей і про інші замки Київського воєводства – Чорнобиль, Остер, Канів, Черкаси [15, с.496; 28, с.74; 29, с.221].

Як вже згадувалось, з першої половини XVI ст. відомі не лише старостинські (державницькі), але й великокнязівські пожалування шляхті любецької волості. Як зауважував М.Довнар-Запольський, протягом першої половини XVI ст. тривав загальний процес формування зем'янського стану. Люстрації Київського воєводства 1545 та 1552 рр. являють собою довгий перелік сіл, що стали зем'янською власністю [30, с.111].

На думку О.Яблоновського, за Сигізмунда I (1506-1548 рр.) Любеч остаточно сформувався як “українний господарський замок” [2, с.2]. Саме за королювання Сигізмунда I було упорядковано і процедуру виїзду околичної шляхти на службу – вона була зобов'язана виставляти одного озброєного вершника з восьми “служб” [12, с.305]. Любецька шляхта мала збиратися у похід на заклик київського воєводи, якому безпосередньо підлягала. Відповідно, любецькому державці підлягали нижчі військовослужбові прошарки – слуги та бояри, на яких був покладений обов'язок замкової сторожі.

Формуванню шляхетської верстви сприяла поява першого Статуту Великого

князівства Литовського 1529 р. Серед обов'язків шляхти головним залишався виїзд на війну під загрозою втрати маєтностей, особливо це стосувалось боярства та зем'янства [31, с.137,143,146]. Значно розширювалися права шляхти, зокрема застерігалось її право на виїзд з країни з метою навчання “рицарській” справі (Розділ III, п.8). За дітьми шляхти зберігалися права на спадкові володіння (п.9). Гарантувалося належне ставлення до шляхетського “достоїнства” (п.10). Значну увагу Статут приділяв доказам шляхетства, причому свідками доказника могли стати і “окресні бояри-шляхта” (п.11) [31, с.148,149,150,207].

Водночас перший Литовський статут певною мірою погіршив становище служебної шляхти. Як зазначав О.Грушевський, за Сигізмунда I у судові функції державців увійшло право судити і бояр-шляхту [32, арк.82 зв.]. Справді, Статут 1529 р. надавав право судити зем'ян та шляхту воєводам, старостам та державцям [31, с.167,175]. Зовсім не регламентувалися права та обов'язки замкових слуг, знаходимо єдину згадку про “путних людей”, яких прирівнювали до бортників [31, с.202]. Як зауважує Н.Яковенко, Статут Великого князівства Литовського 1529 р. у цілому не розв'язав проблему взаємовідносин боярства-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою [13, с.107-108].

Зазначимо, що у цей період власне шляхетський прошарок Любецького замку був незначним. До нашого часу не дійшов жодний автентичний привілей Сигізмунда I любецькій шляхті або ж його більш пізні достовірні копії. Відомі лише посилання на них нащадків любецької шляхти. Але, на нашу думку, у першій половині XVI ст. любецька шляхта таки отримувала королівські грамоти, адже у багатьох привілеях Сигізмунда II Августа любецькій шляхті йшлося про втрату нею автентичних оригіналів під час численних воєн, пожеж чи руйнації маєтностей. Цікаво, що привілеї Сигізмунда I надавалися представникам як шляхетської, так і боярської верств Любецької округи.

1522 р. десятеро любецьких бояр “тегалися перед господарем... с паном Мартином Мелешковичем а Мышкою Холуневським о шляхетство свое, и повелили перед его милостью род братью свою”. Любецьким боярам Гапону Яцковичу, Богдану Петрашевичу, Левку Варваричу, ігумену Першку (?) Ігнатовичу, Зеньку Антюховичу, Парфену Величковичу, Дешку Коковичу, Сеньку Некрашевичу, Яцку Купріяновичу та Хомі Войниловичу Сигізмунд I “заложил рок” – “от понедельника третьей недели, вступивши в пост, за четыре недели”. У призначений час з'явилося усього п'ятеро бояр, у зв'язку з чим розгляд справи був перенесений – “по Велицедни в трех неделях” під загрозою “страченья” шляхетських прав [7, с.272-273]. За браком джерел подальший перебіг цієї справи не відомий, але родини Ігнатовичів та Антюховичів надалі відомі як міщанські, а Войниловичів та Величковичів – як шляхетські.

Великокнязівський привілей на володіння землями у Любецькій околиці отримала родина Зарецьких. “Фундатором” цього роду можна вважати Миколу Зарецького, “польського” шляхтича, “ротмистра у войску Литовському”, якому Сигізмунд I, “упревелевавши клейнотом, шляхетство надав, герб и разные недвижимые имена”. Микола Зарецький особисто отримав від Сигізмунда I герб Сліповрон та перстень з цим гербом [33, арк.1, 11, 40-41; 34, арк.14-14 зв., 48 зв.]. Але околична шляхта почала записуватись до польських гербових братств лише після 1569 р., тому важко сказати, чи справді Зарецький-Зенькович отримав герб від короля, але факт існування подібної родинної легенди становить неабиякий інтерес. Ми не знаємо, які землі отримали Зарецькі від Сигізмунда I, але відомо, що ця родина володіла багатьма маєтками. Сигізмунд II Август затвердив за ними частину Юшківської землі, Сигізмунд III надав їм частину с.Пушкарі та підтвердив права на володіння Юшківською землею з “островами” Зарецькими та Радутівськими (с.Радуль) [25, с.207; 35, с.58; 36, с.2].

Очевидно, у цей період отримала земельні пожалування і боярсько-шляхетська родина Савичів. О.Грушевський називав с.Савичі “серцем заселення регіону”, а люстрація 1616 р. фіксує дуже значну суму поборів з цього села (171 злотий 2 гроші) [37, арк.1].

Вочевидь, великокнязівський привілей здобула і родина любецьких бояр Козлових. У привілеї 1642 р., наданому Владиславом IV боярам Любецького замку Микиті Тарасовичу, Григорію Дороховичу, Федору Стефановичу, Ільку Лишковичу Козловим – “сами собою от всех братив своих Козлов”, стверджувалось, що вони отримали належну їм половину Газеницької землі ще за Сигізмунда I: “предки их еще за короля великого Зигмунда Первого, предка нашего на службе конной военной при замке любецком состояли, которых с потомками их с милости нашей королевской при той земле дарованой службе военной и теперь оставили”. Збереглися копії привілею польською та російською мовами, засвідчені 22 червня 1784 р. у Чернігівському повітовому суді [38, арк.59].

На привілеї Сигізмунда I, наданий родині любецьких шляхтичів Дуброва-Дубровських 1542 р. з “гербом Ворон, венец в зобе держащий” у 1793 р., посилалися перед Комісією по розгляду справ претендентів на дворянство нащадки цієї родини – козак Андрій з трьома синами [39, арк.258].

Після смерті у 1549 р. Софії Гаштольд-Верейської Любеч знов перейшов до київських воєвод. У 1544-1555 рр. уряд київського воєводи обіймав Семен (Фрідріх) Глібович Пронський (житомирський староста (1538-1539 рр.), брацлавський і вінницький староста (1540-1541 рр.), чернігівський державця (1549-1555 рр.) [5, с.311]. Скориставшись нагодою, московські війська захопили Любецький замок. Відомо, що у 1551 р. намісник київського воєводи у Любечі Матвій Кмит був захоплений у полон московсько-татарським військом та ув'язнений у Любецькій фортеці, де тоді ж і загинув. 1552 р. його родич та остерський староста Філон Семенович Кмит Чорнобильський відвоював Любеч у Московщини [24, с.12; 35, с.7; 40, с.141].

Новим намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким державцею впродовж 1551-1553 рр. (реально з 1552 р.) [7, с.270-271; 15, с.520]. 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Миколи Радзивіла наводить останні відомості з московського кордону, доставлені Іваном Служкою: “што ему дал знати наместник его любецкий, маючи ведомо з стороны Московского (князя. – І.К.) умысле его на панство наше” [23, с.77-81]. З 1553 р. старостинський уряд знову перейшов до родини Кмитів. У листі Сигізмунда III міщанам Любеча окремо підтверджувались права любецьких бояр, які отримали землі від любецького старости Григорія Матвійовича Кмита (сина любецького старости М.Кмита) [41, арк. 108 зв.-109].

Таким чином, у XV – першій половині XVI ст. продовжувався процес формування Любецької волості. Саме до цього часу відносяться перші земельні пожалування любецьким боярам. Уже у першій половині XVI ст. у Любецькій волості існувала сформована верства бояр-шляхти, з“явилися і зем'яни-шляхтичі. У першій половині XVI ст., коли Любеч належав родині Гаштольдів, розвиток військовослужбової верстви не припинявся. Поруч із земельними пожалуваннями на воєнному праві державців Любеча до цього часу належать і перші великокнязівські привілеї. Невдовзі після смерті у 1549 р. Софії Гаштольд-Верейської Любеч на короткий час знову був захоплений Московською державою (1551-1552 рр.). З 1552 р. замок перебував під юрисдикцією київських воєвод, які призначали на старостинський уряд Любеча своїх намісників.

Джерела та література:

1. Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд. IV. – С.1-62; 63-296.
2. Jablonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – 368 s.
3. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
4. Волков В. Войны и войска Московского государства. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 576 с.
5. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

6. Bielerzewski P. Rzecz-Pospolita wirtualna – Czernicowskie – Lubecz // <http://rzecz-pospolita.com/czern/lubecz.php3>
7. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. –Одесса: Издательство “Техник”, 1912. – XLIII с. + 599 с.
8. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядовання (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). – Т.IV. / За редакцією М.Грушевського. – К.: Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С.127-143.
9. Русина О. Из спостережень над «Реєстром Чернігівських границь» з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Т.СХХV. – Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. – С.293-306.
10. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Інститут історії України, 1998. – 244 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі. - ЦДІАК України). – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Волинська метрика. Книга РМ 11 (1588-1589, 1591-1597 рр.), 167Арк.
12. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. –Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965. – Т.1. – 503 s.
13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
14. Реєстр Черниговских границ // Акты Литовско – Русского государства. Т.II. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М.: Университетская типография, 1897. – С.63-65.
15. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Zrodla dziejowe. – Т.ХХII. – Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.
16. ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), 1898 Арк.
17. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – 390 с.
18. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. – Чернигов: Губернская типография, 1885. – 58 с.
19. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.6. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 341 с.
20. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд.III. – С.1-32.
21. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.; Наукова думка, 1990. – С.114-132.
22. Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1487-1533). / Под ред. Г.О.Карпова. Изд. 2-е. – СПб.: Императорское Русское историческое общество, 1882. – 870 с.
23. Акты об украинной администрации // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – III с. + 560 с.
24. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. – М.: Университетская типография, 1871. – 156 с.
25. Lustracya Dobr Krola Jmci w wojewodztwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem lezacych // Jablonowski A. Lustracyu Krolewsczyzn ziem Ruskich: Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Zrodla dziejowe. – Warszawa: Druk Jana Cetty, 1877. – Т.V. – С.1-226.
26. В польській історичній літературі можна зустріти іншу дату смерті Софії Гаштольд – 1542 р. Але, вочевидь, що дату сплутали із датою смерті сина – Станіслава Гаштольда (помер 1542 р.), першого чоловіка Барбари Радзівіл (1520-1551 рр.). Див.: Bielerzewski P. Rzecz-Pospolita wirtualna – Czernicowskie – Lubecz // <http://rzecz-pospolita.com/czern/lubecz.php3>
27. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 279 с.
28. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw) // Zrodla dziejowe. –Warszawa: Sklad glowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т.ХХ. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.
29. Sucheni-Grabowska A. Proby aukcji dochodow z dobr domeny krolewskiej w swietle lustracji z lat 1615-1616 // Przeglqd Historyczny. – 1967. – Т. LVIII. – Zeszyt 2. – С.221-241.
30. Довнар-Запольский М.В. Акты об украинной администрации XVI-XVII вв. // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч.VIII. – Т.V. – С.1-111.
31. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. АН Литовской ССР К.И.Яблонска. – Минск: Изд. АН БССР, 1960. – 142 с.
32. ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1095. – Грушевський А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р. (1918 г.), 140Арк.

33. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Дело о роде Заньковиевых, доказывающих дворянское происхождение (16 ноября 1822 – 30 июня 1855 гг.), 48 Арк.
34. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.395. – Черновые описи дел об утверждении разных лиц в правах дворянства, отосланных в Герольдию (1805 г.), 889 Арк.
35. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня. – СПб: Типография Альштулера, 1905. – 105 с.; ил.
36. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.
37. ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1240. – Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Чернігівському повіту Чернігівської губернії (1930-і рр.), 26 Арк.
38. ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.231. – Дело о дворянском происхождении разных родов (15 августа 1821 – 15 января 1827 гг.), 727 Арк.
39. ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Дело о разборе доказательств о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), 305 Арк.
40. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Подг. к печати Я.Балицлис; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyra, 1996. – 207 с.
41. ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 рр.), 139 Арк.
-

ІСТОРИЧНІ КЛЕЙНОДИ ЧЕРНІГОВА*

Чернігів — одне з найстаріших міст України, яке у 1623 р. отримало статус магдебурзького міста, тобто право на міське самоврядування. Зовнішніми атрибутами цього права були печатка, герб та прапор.

В історичній науці не склалось єдиної думки щодо символіки Чернігова та Чернігово-Сіверської землі. В.Румянцева вважає, що емблемою Чернігівського князівства здавна був двоголовий орел¹. Натомість Б.Рибаков, дослідивши билини чернігівського циклу, доводив, що спочатку це був віщій ворон або як варіант – фантастична істота Семаргл. На користь цих гіпотез, як і інших схожих, можна знайти достатньо аргументів, тим більше, що емблематика змінювалась протягом століть. Можливо, ворон - раніша емблема, яка трансформувалась в орла під впливом тісних зв'язків Чернігівського князівства з Візантією через Тмутаракань у XI ст.²

Ще один відступ щодо герба Чернігівської землі – чорного орла, а саме його кольору. Можна припустити, що він не випадковий. Історик О.Толочко пише: „Різні боки кордону маркуються різними барвами. Свій бік – світлою, чужий – темною. Протистояння “світло”, “красної” Русі темному, незнайомому полю – одна з головних колористичних доміант давньоруської літератури. Кольоровий код, втім, не єдиний. Він має своє, безпосереднє продовження у знаках сторін світу, де своєму відповідає південь (світло), чужому – північ (темрява). На світанку давньоруської державності саме таким чином поляни усвідомлювали своїх північних сусідів сіверян, пов'язуючи із ними чорну фарбу, а разом і поняття географічної півночі, холоду. Можна твердити, що уявлення про максимальну етнічну відчуженість обов'язково асоціюється із чорною північчю”³.

У такому разі стає зрозумілою позиція геральдистів Речі Посполитої, які у XVII ст. стверджували, що двоголовий чорний орел – давня емблема Чернігівської землі, на підставі чого польський сейм у 1633 р. затвердив герб Чернігівського воєводства. Ним став чорний двоголовий орел з розпущеними крилами під королівською короною та вензелем королевича Владислава на грудях (цікаво, що у 30-і рр. XVII ст. був ще один герб, пов'язаний з Чернігівщиною. Це *Погоня* або вершник в

---

* Редакція вибачається перед І. Ситим за технічні помилки при підготовці його статті «Сіверянський слід походження роду Мазепи» (С.Л., 2007 р. № 5, с. 44-52): зниклі зноски та підписи до ілюстрацій.

обладунках. Він був вміщений на печатці Чернігівського земства)⁴.

На жаль, нам невідома аргументація геральдистів щодо давності орла як емблеми Чернігівщини. Та й взагалі, чи існувала вона? Не треба забувати, що Чернігівські землі були спірною територією між Річчю Посполитою та Московською державою, а звідси – всілякі намагання обох держав тим чи іншим способом прив'язати їх до себе. Можливо, чорний двоголовий орел планувався як противага московському. Ось дивіться, у складі Речі Посполитої є землі, які мають у гербі орла ще з домонгольських часів на відміну від пізнішого, запозиченого з Візантії, московського. Крім того, чорний орел перекликався з польським білим. У такий спосіб доводили, що чернігівські землі у складі Речі Посполитої є невід'ємною її частиною, а Москва не має на них ніяких прав.

По-іншому до цього питання підходила протилежна сторона. Відомо, що у XVII ст. в Московській державі герба у загальноприйнятому розумінні не існувало, а ті зображення «гербів» земель, що ми бачимо на царській печатці, можна розглядати як емблеми (і не більше), котрі підкреслювали думку, що Москва – це збирач руських земель. Цікаво відзначити, що на печатці Івана IV емблема Чернігівської землі – меч східного типу чи шабля, на тарелі Олексія Михайловича – це білий олень на зеленому тлі⁵. Як бачимо, у російській традиції емблема чернігівських земель була нестійкою, що пояснюється слабкістю російської геральдики, що як наука почала розвиватися лише у XVIII столітті, а в XVII ст. московським чиновникам доводилося або створювати штучні емблеми, або користуватися розробками досвідченіших західних геральдистів, вносячи свої модифікації. Тому чернігівський орел у 1672 р. стає одноголовим⁶. І у лапах у нього з'являється хрест, який нагадує, що чернігівські землі поряд з Києвом були колицкою християнства на Русі. Голову ж орел «втратив», тому що загальнодержавною емблемою Московської держави був двоголовий візантійський орел, і не припустимо, з точки зору московських чиновників, щоб подібна емблема була у Чернігова, міста хоч і стародавнього, але ж провінційного, яке перебувало певний час у складі Речі Посполитої. Таким чином, чорний орел утвердився як герб Чернігово - Сіверської землі.

У той же час як міський герб Чернігова ми можемо розглядати тільки зображення св. Владислава. У 1623 р. Сигізмунд III своїм привілеєм надав місту магдебурзьке право, де серед іншого затверджувався міський герб: «... в герб городской назначаем: святой Владислав в збруи с красною хорогвою»⁷. Чому саме цей святий потрапив на герб? Адміністратором Чернігово-Сіверської землі у той час був королевич Владислав, у майбутньому король Владислав IV, а святий Владислав був його покровителем. Тут треба згадати традиції Київської Русі, її князів, котрі, вміщували на печатках зображення своїх святих покровителів. Чому святий був у військовому спорядженні? Чернігів – це прикордонне місто, до речі, як і зараз. Знову ж аналогія: зображення озброєного воїна бачимо на князівських печатках Київської Русі. Геральдисти Речі Посполитої добре знали свою справу і підводили під свої розробки солідну базу. Зображення св. Владислава існувало на міській печатці Чернігова з 1623 по 1782 р., тобто 159 років (у XVII –XVIII ст. поняття «міський герб» і «міська печатка» були тотожними).

В указі Сенату 1730 р., на який посилаються окремі дослідники, йдеться про затвердження військової емблеми та підтвердження старого земельного герба Чернігівщини, а не міста Чернігова⁸. Про це переконливо свідчать дані сфрагістики. На печатці Чернігівського полку зображений чорний одноголовий орел з хрестом, а на міській – св. Владислав (не слід забувати про складні взаємовідносини між козацьким та міським самоврядуванням на Гетьманщині)⁹.

Сьогодні відомий 61 відбиток печатки м. Чернігова, їх описів, фотографій з хронологічними рамками 1658-1782 рр. На всіх – зображення св. Владислава. 52 відбитки (1769 – 1781 рр.) описала Н.Грабова. Вона трактує св. Владислава як озброєного *козака*¹⁰. Подібне трактування маємо і в опису печатки 1692 р., вміщеному у «Черниговских губернских ведомостях» 1857 р., ч. неоф. до № 18.

Привертають увагу печатки з легендою «ЕЯ ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА МАГИСТРАТА ЧЕРНИГОВСКОГО ПЕЧАТЬ». У каталозі музею В. В. Тарновського 1900 р. маємо опис та фотографію подібної печатки (оригінал не зберігся)¹¹. Якщо її легенда збігається, крім деяких деталей, з описаними Н.Грабовою печатками, то зображення майже цілком повторює відому печатку 1698 р. Зображення ж св. Владислава на печатках 1769-1781 рр. за своєю іконографією наближається до відбитка 1675 р. з деякими деталями зображення 1698 р. – пір'я на шоломі, шабля на боці, тобто воно має синтетичний характер. Діаметри вищезгаданих печаток від 17 мм до 40 мм більше наближаються до печатки зразка 1675 р. (28 мм).

Печатка 1698 р. значно більша. Нами у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського виявлені однотипні з нею по зображенню печатки 1704 р. та 1710 р. Їх діаметр – 48 мм. Коловий напис у два рядки починається з поділового хрестика: «ПЕЧАТЬ ИХ ЦРСК(О)ГО ПРЕСВЕТЛ(О)ГО ВЕЛИЧЕСТВА МЕСКАЯ РАТУША ЧЕРНИГОВ...». Зображення у центрі в основному повторює зразок 1698 р. за технікою виконання печатки 1704 та 1710 рр. належить до паперово-воскових¹².

Постать св. Владислава утрималась на міській печатці до 1782 р., коли указом Катерини II був затверджений міський герб – чорний орел під короною з хрестом у лапі¹³. Чому 159 років св. Владислав усіх задовольняв, а в 1782-ому вже ні? Ймовірно, російська імператриця, один з ініціаторів поділів Речі Посполитої, використовувала всі можливості, щоб знищити будь-яку пам'ять про те, що руські землі входили до складу цієї держави. Крім того, не треба забувати, що цей герб нагадував про особливий статус міста, його магдебурзькі права, що у самодержавній кріпосницькій Росії викликало неприйняття.

Лінію на загальне нівелювання та пристосування української земельної і міської геральдики до імперських стандартів проводили й інші імператори. Згадаймо указ Павла I, який вимагав замінити зображення на міських та інших печатках України на державний герб Російської імперії¹⁴. Проте чорний орел залишався гербом Чернігова до Жовтневої революції. Після неї, з 1917 по 1969 р., Чернігів не мав не те що герба, а й взагалі якоїсь емблеми.

15 березня 1969 р. перша сесія 12 скликання Чернігівської міськради затвердила новий «герб»: «основу герба становить срібний щит слов'янської форми, що символізує давність міста і його важливе оборонне значення в минулому, угорі щита – давньослов'янським шрифтом напис – «Чернігів», внизу – серп і молот, що символізують мирну працю і непорушність союзу робітничого класу й селянства. Центральна червоно-лазурова площина щита, що відтворює кольори прапора УРСР, розподілена золотим колосом пшениці, який підкреслює, що Чернігів – центр області з розвинутим сільським господарством. На лазуровому тлі зображений силует давньої гармати, він нагадує, що Чернігів у минулому був фортецею на південно-західних рубежах Росії: на червоному – срібне зображення реторти і шпулі, яке символізує промисловий розвиток сучасного міста. Пересікаючи лазуровий і червоний фон площини, в'ються хвилі Десни, на березі якої розкинулося місто»¹⁵.

Як бачимо, у цій емблемі безліч порушень геральдичних принципів, тому, ясна річ, зі створенням суверенної України серед іншого постало і питання про відновлення старого історичного герба Чернігова. Була створена комісія для вивчення цього питання. Оголошено конкурс на краще графічне вирішення герба. Були виступи по міському телебаченню, публікації у пресі. Але зразу впадає у вічі, що повністю було зігноровано перший історичний герб Чернігова – св. Владислава. На розгляд сесії міськради виносився герб з орлом, але вона кілька разів відхиляла цей проект, мовляв, що це йде від Росії, царату і таке інше. Депутатам не вистачило знання історії рідного міста. Нарешті, вони прийняли рішення віддати це питання на розгляд виконкому, і той своїм рішенням № 332 від 1 грудня 1992 р. ухвалив: «затвердити герб міста по опису та малюнку, які додаються», тобто орла з хрестом. Автор модифікації та опису цього герба токар Чернігівського радіоприладного заводу В. М. Сергєєв.

Ось що він пише (мовою оригіналу): «Исторический герб Чернигова представляет собой серебрянный гербовый щит, на фоне которого изображен черный одноглавый орел со специфически взведенными распущенными крыльями.

Гордо витягнута шея, високо поднятая голова и раскрытый клюв с выбросом языка символизируют всепобеждающее и жизнеутверждающее начало, силу, ликование. Широко расставленные лапы, традиционные для изображения черниговского орла, дополняют общее впечатление силы и отваги. В левой лапе орла находится золотой крест, символизирующий духовное начало, значимость и влияние христианства в многовековой жизни города, одного из наиболее значительных духовных центров нашего отечества, давшего неиссякаемую плеяду подвижников православия. Голову орла венчает золотая пятиконечная башенная (городская) корона – символ принадлежности данного герба городу»¹⁶.

Співвідношення сторін 1:1,2. Язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Обґрунтування орла В.Сергеев дає по В. Румянцевій, але в дуже категоричній формі. Дискусійні докази він подає як загальноприйняті і безумовні, при цьому цілком ігнорує св. Владислава, який був гербом міста 159 років. Крім того, орел втрачає великокнязівську корону, що у дореволюційному зображенні підкреслювала особливий статус Чернігова. Не слід забувати, що тут князували Володимир Мономах, Святослав Ярославич та інші князі, які потім займали великокнязівський стіл у Києві.

Не менш цікава історія міського прапора Чернігова. В Україні першу згадку про міські прапори знаходимо у привілеї Сигізмунда I Старого львівським міщанам на міський герб від 27.01.1526 р. Потім прапори, на яких зображувались герби, згадуються у привілеях Корсуню (1585 р.), Переяславу (1620 р.), Богуславу (1620 р.), Остру (1662 р.).

Деякі міські прапори дожили до нашого часу. У військовому музеї Стокгольма зберігаються прапори Києва та Львова. До Швеції вони потрапили як воєнні трофеї¹⁷.

Опис чернігівського прапора був зроблений 1786 р. Опанасом Шафонським: „Магистрат Черниговский имеет, по старому обікновению, особое магистратовое знамя, которое в торжественных выходах обще с цеховыми употребляется, треугольное, и состоит из голубого штофу. На одной стороне написан образ Преображения Господня; по сторонам сего образа на правой – пророк Мойсей, а на левой пророк Илия, в подножии онаго Святыи апостол Иоанн, апостол Петр и апостол Ияков; на другой стороне прежний магистратский герб. Кайма онаго знамя желтого штофу, по краям которой, вместо позументу, золотыя и сребная сусальныя полосы и шелковым шнурком обшиты. На верху древка деревянная позолоченная булава и над оною такой же крест»¹⁸. Загалом Оп. Шафонський описав 34 прапори – два міських (Чернігів, Прилуки), 32 цехових (Зенків, Прилуки, Ніжин, Борзна, Березна, Чернігів).

Праця О.Шафонського дозволяє простежити основні, характерні риси міського та тісно з ним пов'язаного цехового прапорництва Гетьманщини.

Колір полотнища:

- червоний (16 прапорів)
- зелений (8 прапорів)
- блакитний (6 прапорів)
- жовтий (4 прапори)

Форма полотнища:

трикутник – п'ять прапорів, «двоерожных» – два. Решта не зазначена, але припускаємо, що вони були прямокутні.

Богородиця – 8 прим.	Воскресіння – 2	Троїця – 1
Гербові емблеми – 7	Вензель – 2	Ісус Христос – 1
Покрова – 6	Іоанн Предтеча – 2	Вознесіння – 1
Богоявлення – 5	Благовіщення – 2	Мироносиці – 1
Арх. Михайло – 5	Микола Чудотворець – 2	Арх.Гавриїл – 1
Вм.Георгій – 5	Ілля Пророк – 2	Св.Димитрій – 1
Св. Лука – 3	Георгій Побідоносець – 2	Ап.Петро і Павло – 1
Хрест – 3	Дух святий – 1	Св. Борис і Гліб – 1
Цехові атрибути – 8	Преображення – 1	Положення риз
Кузьма і Дем'ян – 3	Вм.Стратилат – 1	Богородиці – 1

Як бачимо, превалує християнська емблематика.

Голівка держака прапора: булава з хрестом – 2
булава зі списом – 1
хрест – 1
спис – 6
спис із сокирою (алебарда) – 6

Таким чином, найпопулярнішою та найтрадиційнішою формою голівки держака прапора був спис.

Звернемо увагу на те, що по краю полотнища обшивали лиштвою, а вказані сюжети малювали фарбами. Техніку гаптування, на відміну від церковних речей, не використовували.

Уявлення про подібні прапори дають два унікальних прапори, що зберігаються в Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю.Виноградського¹⁹. Прапор сосницького цеху шевців трикутної форми. Полотнище синього кольору, обшите по краю лиштвою і торочкою. В ньому намальовані жовтими, зеленими, коричневими, червоними фарбами на тлі картуша два святих. Можливо, це Кузьма і Дем'ян. Над картушем угорі – шестипроменева зірка. Під картушем – стилізований рослинний орнамент та хрест. Праворуч картуша – янгол, що тримає трубу. Праворуч янгола – півмісяць. У музеї прапор датують серединою XVIII ст. На нашу думку, це перша половина XIX ст. На це вказує іконографія зображення. Другий прапор належав сосницькому ковальському цеху. Він теж трикутний. Полотнище червоного кольору, обшите по краю жовтою лиштвою. В ньому намальоване жовтими, зеленими, червоними, золотавими фарбами на тлі картуша яєсь зображення (фарби обсіпались), над картушем ліворуч – восьмипроменева зірка, під картушем ліворуч – картуш овальної форми. Праворуч картуша – півмісяць, восьмипроменева зірка, а між ними – мальтійський хрест. Держак XIX ст. Голівка списоподібна. Він розфарбований білими, червоними і чорними смугами. Датування прапора тотожне вищенаведеному.

Опис чернігівського прапора О.Шафонського наштовхнув на думку реконструювати історичний прапор Чернігова. Щоб витримати стиль, притаманний XVII - XVIII ст., за зразок як для форми прапора, так і для зображення, були використані тогочасні пам'ятки прапорництва та малярства. Форма була взята із публікації Я.Ісаєвича²⁰ та з опису чернігівського прапора О.Шафонського. Зображення "Преображення Господне" з однойменної ікони початку XVIII ст. з книги Дм. Степовика²¹. Зображення герба Чернігова XVII-XVIII ст. – св. Владислава в обладунках – взято з публікації Н.Грабової²² (він вміщений на печатці Чернігівського магістрату, яка побутувала у 1769 – 1781 рр.), праць А.Гречила²³ та І.Ситого²⁴. Проте враховуючи, що це чорно-білі зображення, а на прапорі герб був багатокольоровий, ми використали також зображення св. архістратиґа Михайла з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври (*варіант 1*)²⁵. До речі, як свідчать джерела та вцілілі пам'ятки прапорництва, козаки досить часто на своїх прапорах використовували зображення арх. Михайла²⁶. Загальна композиція запозичена з опису чернігівського прапора О.Шафонського.

Слід зазначити, що зображення озброєного воїна треба, на нашу думку, трактувати ширше, аніж як тільки св.Владислава. Перед нами узагальнений образ захисника рідної землі. Витоки цього зображення сягають часів Київської Русі. Щось подібне ми бачимо на князівських печатках. Також можна розглядати цей малюнок як уособлення легендарного засновника Чернігова князя Чорного. У 1625 р. був створений козацький загін для охорони Чернігова²⁷ (до речі, це перша документальна згадка про чернігівських козаків, окрім звісток про легендарну Сновську Січ). Отже, трактування св.Владислава як козака теж має історичне підґрунтя.

Щодо сюжету "Преображення Господне", то воно теж не випадкове. Адже в Чернігові стоїть найдавніший мурований храм східного слов'янства – Спасо-Преображенський собор XI ст., і для чернігівців він завжди був головним осередком віри і духовності.

Цей варіант прапора отримав схвальну експертну оцінку Інституту історії НАН України.

Окрім цього варіанта, розроблені також інші. 2 *варіант* відрізняється тим, що до вищенаведеної композиції додано сучасний герб Чернігова у трактуванні В.Сергєєва. Змінена і форма прапора. Цей варіант дозволяє зв'язати геральдичну та вексилологічну традиції минулого і сучасності.

3 *варіант* прапора містить зображення воїна у повному срібному лицарському обладунку, озброєного мечем з червоним прапором у руці. З другого боку доданий сучасний герб Чернігова. Цей варіант дозволяє об'єднати перший історичний герб міста 1623 р., що віддзеркалює його іконографія, з сучасним, зв'язати міське самоврядування в історичній традиції з сучасним етапом.

4 *варіант* прапора містить зображення воїна у золотому панцирі, озброєного шаблею з червоним прапором у руці. З другого боку доданий сучасний герб Чернігова. Цей варіант дозволяє об'єднати історичний герб міста (в іконографії XVIII ст.) з сучасним; рельєфніше віддзеркалити козацьку добу (через костюм) та пік розвитку міського самоврядування в історії Чернігова, зв'язати міське самоврядування в історичній традиції з сучасним етапом.

5 *варіант* прапора повторює 3 варіант з такою відмінністю: лицар у золотих обладунках, орел на золотому тлі.

Отже, виходячи з ст. 22 „Символіка територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей” Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”, де у п. 1 зазначено: „територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції”, слід відновити історичні клейноди Чернігова, зокрема, прапор, згідно з одним із поданих варіантів.

Опис прапора

1 *варіант*

Трикутне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображене „Преображення”: на зеленій горі у золотому сяйві – Ісус Христос, ліворуч від нього на білій хмарі стоїть пророк Мойсей зі скрижалями, а праворуч – пророк Ілля, під горою – учні Ісуса Христа – Яків, Іоанн та Петро; з другого боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього золотий шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, на грудях

на чорній стрічці висить золотий хрест, лівою рукою (рукав зеленого кольору) він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою (рукав зеленого кольору) – шаблю з золотим руків'ям, чорними піхвами, які прикрашені золотими накладками; шабля підвішена до пояса двома чорними ремінцями; з-під обладунка спускається жовта сорочка, вкрита візерунками, на ногах чорні штани та жовті чоботи, вкриті візерунками. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотою кулею з хрестом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,

Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

2 варіант

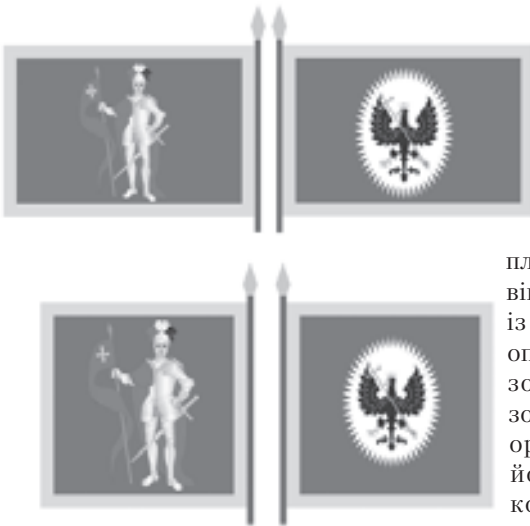
Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або трикутне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображене „Преображення”: на зеленій горі у золотому сяйві – Ісус Христос, ліворуч від нього на білій хмарі стоїть пророк Мойсей зі скрижалями, а праворуч – пророк Ілля, під горою – учні Ісуса Христа – Яків, Іоанн та Петро; з другого боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього золотий шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено з золотим хрестом, а правою рукою (рукав зеленого кольору) – шаблю із золотим руків'ям, чорними піхвами, які прикрашені золотими накладками; шабля підвішена до пояса двома чорними ремінцями; з-під обладунка спускається жовта сорочка, вкрита візерунками, на ногах чорні штани та жовті чоботи, вкриті візерунками. Ліворуч від св. Владислава, угорі у срібному сяйві – чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

3 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у срібних обладунках, на голові у нього срібний шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ, лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою опирається у бік, на боці висить меч з золотим руків'ям; з другого боку зображений у срібному сяйві чорний орел із розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає

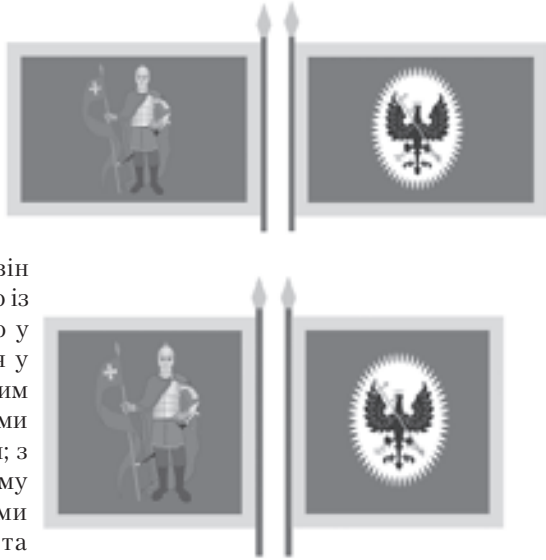
золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

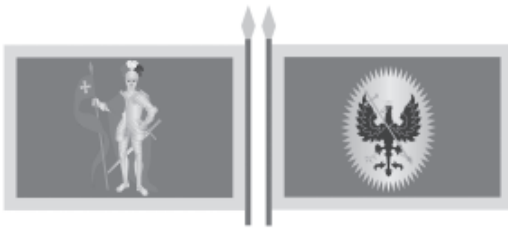
4 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у золотих обладунках та зеленому кунтуші, на голові у нього золотий шолом; на плечах – червоний плащ, лівою рукою у коричневих рукавицях він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою у коричневих рукавицях опирається у бік, на боці висить шабля з золотим руків'ям, у чорних піхвах із золотими накладками, на ногах чорні чоботи; з другого боку зображений у срібному сьайві чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М.,
художник, член Українського геральдичного товариства.

5 варіант

Прямокутне (співвідношення сторін 2:3) або квадратне синє полотнище, по краях якого йде жовта лиштва. З одного боку зображений воїн у золотих обладунках, на голові у нього срібний шолом, увінчаний 3 страусовими пір'їнами (білого, червоного та чорного кольорів); на плечах – червоний плащ,

лівою рукою він тримає розпущене червоне знамено із золотим хрестом, а правою рукою опирається у бік, на боці висить меч із золотим руків'ям; з другого боку зображений у золотому сьайві чорний орел з розправленими крилами; на його голові золота п'ятизубцева корона, лівою лапою він тримає золотий хрест, язик та очі орла червоного кольору, дзьоб і лапи – золоті. Держак прапора коричневого кольору, увінчаний золотим списом.

Авторський колектив:

Ситий І.М., кандидат історичних наук,
член ради Українського геральдичного товариства,
Леп'явко С.А., доктор історичних наук, професор,
член Українського геральдичного товариства,
Посьмашна Л.М., художник,
член Українського геральдичного товариства.

Джерела та література:

¹ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 51, 81.

² Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7) у двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С.136-152.

³ Толочко О. Образ „чужинця” в картині світу домонгольської Русі // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – Т.1. – С. 39.

⁴ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

⁵ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.

⁶ Там само.

⁷ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

⁸ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С.80-81.

⁹ Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // *ЗНТШ*. – Львів, 1991. – Т.222. – С.289.

¹⁰ Там само.

¹¹ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

¹² Там само.

¹³ Соболева Н. Старинные гербы российских городов. – М.: Наука, 1985. – С. 165.

¹⁴ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С.102.

¹⁵ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, у двох частинах. Частина 2. – К.: Ін-т історії НАН України, 2000. – С.261-300.

¹⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – С.245-247. Підкреслено нами.

¹⁹ Автор вдячний директору Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.Виноградського Ользі Сластьон за допомогу в опрацюванні прапорів.

²⁰ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // *Український історичний журнал*. – 1963. – № 1. – С. 85-87.

²¹ Степовик Д. Історія української ікони Х-XXст. – К., 1996. – С. 286.

²² Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // *ЗНТШ*. – Львів, 1991. – Т.222. – С.289.

²³ Гречило А. Міська печатка Чернігова середини 17 ст. // *Скарбниця української культури*. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 37-38.

²⁴ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

²⁵ Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Календар на 1991 р. – К., 1990.

²⁶ Україна – козацька держава. Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл.

²⁷ Ситий І. Герб Чернігова // *Знак*. – 1993. – Ч.3 (серпень). – С.1-3.

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

Комунальна сфера, формуючи структуру складного господарчого комплексу Чернігова, має важливе значення для комфортного самопочуття населення і забезпечує нормальну роботу усіх складових міста як єдиного організму. Проблема раціональної організації та ефективного функціонування комунального господарства* посідала чільне місце у процесі господарсько-побутової діяльності чернігівського виборного управління вже в останній третині XIX століття. Саме тоді завдяки органам міського самоврядування започатковуються нові та розвиваються існуючі підгалузі комунальної сфери: централізоване водопостачання, шляхове господарство, зовнішнє освітлення, забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану міста, озеленення його території. Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєва необхідність для населення міста, доцільність з точки зору рівня соціально-економічного стану Чернігова і фінансові можливості міського бюджету.

Результативність практичної діяльності структур самоврядування в напрямку розвитку комунального сектора намагалися досліджувати краєзнавці. Передусім у розвідках В. Леуса, Н. Полетун, О. Бульбицького, В. Руденка та інших [1] увага акцентується на будівництві водогону, електрифікації Чернігова, упорядкуванні вуличного полотна тощо. Враховуючи дану інформацію та беручи за основу архівні матеріали й дореволюційні видання, ставимо за мету відтворити історію становлення комунального господарства Чернігова в системі, наголошуючи на ролі виборного управління як ініціатора багатьох проєктів.

Отож після реформи міського самоврядування (Положення від 16 червня 1870 р.) у Чернігові були сформовані виборні інституції: дума – розпорядчий орган та управа – виконавчий [2, с.92]. Фактично на перших же засіданнях народні обранці (гласні) поставили на порядок денний питання про забезпечення населення якісною питною водою. Ще з часів Стародавнього Риму вважалося, що про рівень цивілізованості суспільства можна судити за ступенем розвитку систем водопостачання.

На той час у Чернігові жителі споживали воду з двох артерій – Десни і Стрижня. Фінансово спроможне населення купувало воду з Десни. Її якісні характеристики були значно кращими, оскільки набиралася вона водовозами подалі від міста. Щоправда, восени і весною, коли ґрунтові дороги розмивалися, під'їзд до річки утруднювався, і, як згадували старожили, населення могло на кілька днів залишатися без води [3, с.5]. Малозабезпечені верстви використовували воду зі Стрижня. Досить зручно, річка проходила по місту, воду не потрібно купувати. Але існувала суттєва проблема – вода була дуже брудною, це радше мутна рідина, забарвлена у шафрановий колір [4, с.1].

Забруднення відбувалося через різні причини. Уздовж Стрижня тягнулися садиби городян, з яких нечистоти та бруд із хлівів стікали у річку. Виборне управління намагалося боротися з таким неподобством, але, як показувало життя, потрібного ефекту це не давало. Більше того, самі міські депутати були власниками прибережних садиб [5, арк.1]. Ще більшим лихом були лазні, розміщені понад Стрижнем. Їхнім власникам категорично заборонялося спускати в річку відпрацьовану воду, навіть

* Поняття "комунальне господарство" децю модернізоване щодо дореволюційної міської інфраструктури, але ми вважаємо за доцільне користуватися ним, оскільки воно включало частково ті підгалузі, котрі сьогодні є складовими комунальної сфери Чернігова.

визначалися штрафи, однак це продовжувалося. Серед думців звучали заклики до радикальних кроків - закрити лазні, та для голосування такої пропозиції не набирали необхідного кворуму [6, арк.4]. У Стрижень також викидали відходи і сміття з городів, розміщених по його берегах, зокрема в районі Красного мосту. Восени у воду потрапляли перегнилі рештки овочів, весною повинь змивала те, що залишилося від зими. Заборонити городи не могли, оскільки на заваді стали фінансові міркування: землі в районі Красного мосту здавалися в оренду, їхня річна рента переважила шальку за чистоту Стрижня [7, с.31]. Жінки прали у річці, хоч і не використовували сучасних засобів побутової хімії, та якості води це шкодило.

Річкова вода не підходила для споживання ще й через те, що містила різноманітні природні домішки: пісок, глину, мул. Рівень мутності підвищувався зазвичай у період дощів восени і навесні, максимальні показники забрудненості спостерігалися під час весняних повеней. У воді, в залежності від рівня забрудненості, розвивалися планктонні організми, значна концентрація яких, як правило, призводила до "цвітіння" води. Нерідко містилися органічні речовини, зокрема гумусові, через що забарвлення набувало жовто-коричневого кольору. Наявність газів, мінеральних солей, мікроорганізмів зумовлювала різноманітні запахи й присмаки. Зрештою, небезпечним було те, що річкова вода мала високий рівень бактеріальної забрудненості, викликаной сільськогосподарськими й промисловими стоками. Можна було скористатися джерельною водою, але, зрозуміло, її могли набрати для приготування їжі чи пиття в невеликій кількості. Щоб, скажімо, забезпечувати родину джерельною водою щоденно, необхідно мати принаймні гужовий транспорт і резервуар, які були не в кожній садибі.

Зваживши всі "за" і "проти", виборне управління розпочало пошук альтернативних шляхів забезпечення населення водою. Вкрай необхідним це було і в плані покращання протипожежної справи. Для ефективної боротьби з вогняною стихією важливими ставали не стільки якісні, як кількісні характеристики води. Пожежі траплялися в Чернігові досить часто і подекуди сягали катастрофічних масштабів. Отже, для вогнеборців мало значення швидке водопостачання. Транспортування води з річок чи озер забирало чимало часу. Краще, якщо б була можливість брати воду в центрі міста, неподалік від пожежного депо. Отож 14 лютого 1872 р. на засіданні думи гласний П. Карпінський запропонував збудувати в місті водогін. Подібні об'єкти комунального господарства вже мали губернські міста. Як приклад він назвав м. Володимир, виборне управління якого, не маючи власних коштів, змогло отримати позику у розмірі 30 тис. руб. із Міністерства внутрішніх справ. Централізоване водопостачання вирішило б усі труднощі, пов'язані з якісними і кількісними показниками води. Отримуючи чисту, придатну для споживання воду, наголошував П. Карпінський, можна було б попередити значну частину кишкових інфекцій, пожежна команда не мала б клопоту зі своєчасним водопостачанням [7, с.69]. Пропозиція гласного викликала жваве обговорення, але на реалізацію її так і не зважилися. Депутати розуміли, якщо, навіть, міністерство і погодиться надати кредит, однаково необхідно мати власний стартовий капітал. На той час у бюджеті вільних коштів не передбачалося. Єдине, що вдалося зробити, це асигнувати з бюджету 300 руб. для найму сторожів, котрі б стежили, щоб водовози брали воду подаль від міста [7, с.160].

Реанімували ідею будівництва водогону майже через два роки. У січні 1874 р. депутати думи ухвалили рішення звернутися до Міністерства внутрішніх справ з проханням надання кредиту (3 тис. руб.) з тим, щоби розпочати попередні роботи. Власне, на той момент увазі гласних представили план й кошторис водогону англійські інженери і російські промисловці. У загальних рисах він задовольняв думців, тому вони звернулися за позикою в міністерство, водночас доручивши членам управи розпочати закупівлю будівельних матеріалів на гроші, асигновані з бюджету.

Наприкінці того ж року надійшла відмова міністерства в кредиті, проте це не зупинило депутатів [7, с.204, 209]. У березні в газеті "Правительственный вестник"

вони прочитали статтю про будівництво водогону у м. Калужі. Як виявилось, тамтешні органи самоврядування змогли провести централізоване водопостачання дешевшим способом, ніж у м. Володимирі. Відтак дума створила комісію у складі гласних І. Балабанова, В. Гутмана, І. Ладоги, І. Філоновича і В. Хижнякова, котрих зобов'язала розробити план-кошторис водогону і знайти інженера для його реалізації. Комісія з поставленим завданням впоралася. Вона подала на розгляд думи новий план будівництва, який мав втілити інженер Лешерн (при умові, що йому нададуть концесію на водогін). Згідно з інженерно-технічними розрахунками передбачалося збудувати насосну станцію біля Десни на 75 сажень вище впадіння в неї Стрижня. За допомогою парової машини вода набиратиметься з річки, фільтруватиметься і подаватиметься до водонапірної вежі. Звідти самопливом чавунними трубами надходитиме до міських водозабірників, зокрема, на Красній площі, біля Собору, театру, в'язниці та інших. Водовози транспортуватимуть її у віддалені частини міста, а пожежна команда набиратиме воду власним обозом. Було зроблено попередній розрахунок вартості води: якщо в місті споживатимуть за добу не менше 20 тис. відер, то відро коштуватиме 0,5 коп., за бочку, що вміщає не менше 20 відер, — по 0,25 коп. за відро, за 100 відер — 15 коп., напування тварини обходитиметься власнику в 1 коп. У вигляді гарантії виконання контракту інженер зобов'язувався внести у міську управу 5 тис. руб. застави, які після завершення будівництва поверталися. Концесія розраховувалася на 50 років, по завершенні яких водогін переходив у власність виборного управління. Це могло статися і раніше шляхом викупу. Його сума визначалася капіталізацією 10 % чистого прибутку за останні 5 років роботи водогону [7, с.220-223].

Думці погодилися з контрактом, але підписувати не поспішали. Вирішили все ще раз зважити і проконсультуватися з іншим інженером. Вибір випав на шведського фахівця Лауреля, який перебував тоді у Петербурзі. У серпні 1874 р. до нього командували депутата І. Ладогу, котрий мав пояснити суть справи і порадитися щодо контракту, пропонованого Лешерном. Лаурель в принципі позитивно оцінив план прокладання водогону, але запропонував вигідніші умови концесії у разі, якщо дума погодиться запросити його як керівника будівництва. Зокрема, пропонувалося зменшити строки концесії, обсяги викупу — лише 5% чистого прибутку за останні 5 років роботи об'єкта, ціну за воду: за відро і водопій худоби - по 0,5 коп., безкоштовно поливати вулиці та пити кухлем. І, головне, Лаурель встановив реальний термін здачі водогінної системи в експлуатацію — 2 квітня 1877 р. [7, с.244].

Такі вигідні і, на перший погляд, чіткі рамки завершення будівництва сподобалися депутатам, тому вони погодилися на підписання контракту, що й сталося у квітні 1875 р. Основні його засади такі — концесія розраховується на 50 років, хоча місто може викупити водогінну систему через 25 років, капіталізуючи 5,5 чистого прибутку за останні 5 років; плата за відро — 0,5 коп., водопій великої рогатої худоби — 1 коп., дрібної — 0,5 коп. Безкоштовно дозволятимуть поливати вулиці, пити кухлями і наповнювати бочки пожежного обозу. Органи самоврядування зобов'язувалися, що населення споживатиме не менше 15 тис. відер за добу, якщо така кількість не використовуватиметься, то з бюджету доплачуватимуть по 0,5 коп. за відро. Вказувалося також, що інженер має право протягом 6 років поставляти необхідне для водогінної системи обладнання без сплати податку [7, с.297]. Л. Глібов, який перебував тоді у місті, занотував: "До видатних подій в Чернігові, що мають інтерес для сьогодення, потрібно віднести відкриття міського банку і проект будівництва водогону... Про будівництво водогону з Десни до головних вулиць міста дума уже заключила попередні умови зі шведським інженером Лаурелем, і нам лишається побажати лише, щоб ця корисна справа не лягла як завжди у довгий ящик" [8, с.180].

Розпочалися будівельні роботи, однак уже в червні 1876 р. Лаурель звернувся з проханням продовжити термін здачі в експлуатацію водогону до 2 листопада 1877 р., мотивуючи затримкою надходження обладнання через об'єктивні причини. Виборні

структури погодилися, хоча, маючи офіційно укладений контракт, який інженер порушив, відтягуючи строк завершення роботи, змусили його внести як заставу ще 5 тис. руб. до місцевої скарбниці. Отож уже 10 тис. руб. повинні були перейти у розпорядження органів самоврядування, якщо Лаурель не завершить будівництва. Так, зрештою, і сталося. У квітні 1877 р. він черговий раз попросив продовжити термін до квітня 1878 р. [7, с.481, 554]. Аргументи з його боку наводилися переконливі. На той час тривала Російсько-турецька війна і, безумовно, вона утруднювала надходження технічного обладнання для водогону. Усталений ритм промисловості і залізничного транспорту було порушено. Та, в принципі, і міська влада, як і все місто, відчула відголоси війни (частина чернігівців брала участь у воєнних діях на Балканах, до Чернігова прибували поранені з фронтів). Отож органи самоврядування і цього разу погодилися продовжити термін завершення будівництва водогону до 2 квітня 1878 р., але 10 тис. руб. застави перейшли місту. Підрядник порушив контракт, тому мусив понести фінансові збитки. Можливо, цей факт чи то інші причини внесли напруження у відносини між самоврядними інституціями та інженером Лаурелем. Він ще продовжував керувати будівельними роботами, але, по суті, все робилося за інерцією, без бажання і занадто мляво.

Врешті-решт, думці вирішили поставити останню крапку у цьому безперспективному, на їхню думку, процесі. На засіданні думи 11 січня 1878 р. гласний П. Цвет висунув пропозицію. У розпорядженні міста були 10 тис. руб. застави Лауреля, цих коштів, вважав П. Цвет, цілком достатньо для завершення будівництва. Більше того, за його попередніми розрахунками, повинні витратити лише 9 тис. руб., а ще 1 тис. руб. залишиться на непередбачувані витрати. Виступ депутата видався переконливим, і дума ухвалила рішення сформувати комісію у складі міського архітектора, інженерів і гласних (для роботи виділили 100 руб.), котрі повинні підготувати план-кошторис. Резюме комісії виявилось невтішним — для завершення будівництва оптимальна сума — 53 тис. руб., але таких грошей місто не мало [7, с.602]. Проте депутати не злякалися труднощів. Вони відмовилися від послуг інженера Лауреля. У липні того ж 1878 р., згідно з порадою гласного М. Андріяшева, збудували біля Стрижня колодязі по Воскресенській, Стрітенській та Сіверянській вулицях, що коштувало 345 руб. (225 руб. - на колодязі і 120 руб. - на купівлю насоса для закачування води в бочки, бо під'їзна дорога дуже погана). Крім цього, управа профінансувала ремонт дороги до Десни, щоб водовози могли брати воду ще й там [7, с.647]. Попри це, ідея будівництва водогону лишалася актуальною.

Уповноважені думи звернулися до технолога Ободовського, який мав досвід роботи у Київській централізованій системі водопостачання (до речі, у Києві водогін здали в експлуатацію ще в 1872 р. [9, с.18]). Суть прохання полягала в тому, щоб Ободовський допоміг завершити розпочате Лаурелем будівництво при умові мінімальних міських витрат (коштів бракувало, а водогін вкрай необхідний). Водночас депутати спробували пролобіювати у Міністерстві внутрішніх справ позику 40 тис. руб., обіцяючи повернути її упродовж 36 років зі сплатою 6 % річних. Крім цього, з міського бюджету виділили 1 тис. руб. для проведення хімічного аналізу води з річок Десни і Стрижня, щоб, порівнявши, упевнитися у правильності вибору місця для насосної станції. Зайнявся цим відомий учений і наш земляк, професор Київського університету В. Субботін. У результаті проведених досліджень він дійшов висновку, що найпридатнішою для споживання була вода зі Стрижня. Незважаючи на наявність значної кількості мінеральних речовин, вона містила менше органічних домішок. Таку ж думку висловив і київський професор мінералогії та геології К. Феофілактів, який окремо досліджував зразки ґрунту і джерельної води з Яловщини, витоку Стрижня. У верхів'ї річки вода проходила через товсті шари глини і піску, фільтруючись природним способом. Потреби купувати дорогі очисні пристрої не було, що цілком влаштувало органи самоврядування [10, с.44].

На основі цих висновків дума звернулася до губернатора А. Шостака з проханням

посприяти в отриманні кредиту з Міністерства внутрішніх справ (на її попереднє звернення відповіді не надійшло). Він погодився, і спільними зусиллями вдалося таки взяти позику розміром 25 тис. руб. замість проханих 40 тис. руб. На ці гроші дума купила землю в районі Яловщини і замовила в технолога Ободовського новий проект водогінної системи. Він відрізнявся від плану інженера Лауреля. Зокрема, забір води вирішили брати не з Десни, а зі звуженої частини Стрижня в районі Яловщини, вона надходить до насосної станції, а звідти паровою машиною нагнітатиметься у розміщений на підвищенні резервуар. Із нього по гончарних трубах, які, до речі, замовили у городнянських майстрів-ремесників, потраплятиме до водозабірників, розташованих біля Єпархіального жіночого училища, на Базарній площі, Борисоглібській, Святославській і Воздвиженській вулицях. Ободовський також запропонував збудувати водонапірну вежу, щоб вода могла доходити до підвищених частин Чернігова, але через брак фінансів дума відмовилася. Погодилися на спрощений варіант водогінної мережі, який, за оцінкою Ободовського, коштуватиме 71 тис. руб. (для порівняння, вартість водонапірної вежі, додаткових водозабірників і дренажу — 118.912 руб.) [11, с.6].

Узгодили термін будівельних робіт — 5 березня 1880 р. — 5 липня 1881 р. До 1 жовтня 1880 р. повинні були відкрити перші три водозабірники: на Красній площі, бульварі і біля Єпархіального жіночого училища. Цікаво, що цього разу, укладаючи угоду з Ободовським, дума вирішила перестрахуватися. Сторони погодилися на таке: місто заплатить Ободовському за роботу 3500 руб., але не відразу. Перша сума сягатиме 300 руб., її технолог отримає 5 березня 1880 р., а потім кожного місяця по 150 руб., решта — до 5 липня 1881 р. При умові виявлення в роботі водогону недоліків, контракт розривається, хоча гроші, отримані Ободовським до того моменту, не повертаються. Об'єкт прийматиме комісія у складі трьох технологів-спеціалістів (один з них Ободовський). У разі забракування технолог за власний кошт повинен усе виправити, інакше, якщо цього не зробить добровільно, змусять у судовому порядку. У такому варіанті підписали контракт [7, с.836].

Будівельні роботи розпочалися вчасно, проходили без затримок, оскільки коштів вистачало. Дума, окрім кредиту з міністерства, змогла взяти ще 40 тис. руб. позики у Державному банку (серпень 1880 р.). Умови досить жорсткі, враховуючи можливості міста, але будівництво вимагало капіталовкладень (банк дав гроші на 4 роки під 6 % річних). Фінансовий ризик позики виправдав себе. Як і планувалося, у жовтні 1880 р. відкрилися три водозабірники. З нагоди такої події управа дозволила всім мешканцям Чернігова брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип "задарма й оцет солодкий". Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів по тому управа встановила плату, то забір води скоротився втричі. Це змусило органи самоврядування шукати спосіб зацікавлення населення купувати воду, оскільки прибутки повинні хоча б частково покривати витрачені кошти на будівництво, тим паче, що воно ще не скінчилося.

Технолог Ободовський запропонував поширювати серед городян спеціальні марки на придбання певної кількості води, водопій худоби, інші потреби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50 %, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5 %, на місяць — на 10 %. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав марку, кидаючи її у спеціальний ящик. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об'єм води. Така схема спрацювала, поживавши торгівлю. Ті, хто не купував марок, розраховувалися за воду готівкою. Щоденно наглядач звітувався про отримані гроші і здавав їх в управу [7, с.902].

Із настанням холодів темпи будівельних робіт водогінної системи уповільнилися. Зумовлювалося це тим, що, по-перше, від різкої зміни температури полопалися гончарні труби, по-друге, автор проекту будівництва не врахував особливостей ґрунтів під насосною станцією, вона почала осідати. Місце, на якому розташовувалася станція, виявилось грузьким. Думці вирішили порадитися зі сторонніми

спеціалістами, сподіваючись отримати кваліфіковану консультацію і якнайшвидше виправити допущені прорахунки. За фахівця запросили московського інженера М. Зіміна, допомога якого обійшлася бюджету в 300 руб. [7, с.1187]. Він, проаналізувавши стан справи, вніс такі корективи. У Яловщині збудували дві артезіанські свердловини. Зазначимо, що вода з них мала гарні якісні характеристики. Через залягання у глибоких водоносних шарах, розташованих між водостійкими породами, в неї були високі показники за мутністю і кольором. Проходячи крізь ґрунтові породи, вона фільтрувалася природним способом, у результаті чого не потребувала додаткового очищення через технічні фільтри, які коштували недешево. Артезіанська вода, окрім перерахованих позитивів, характеризувалася постійним хімічним складом, дебітом і температурою. Єдиним її недоліком була висока концентрація розчинних солей.

Будівельний процес передбачав буріння вертикальних свердловин, на дно яких установлювалися труби. Робилося це таким чином, щоб нижня частина труби – фільтр – повністю розмістився у водоносному шарі, звідки потім черпатиметься вода. Верхній корпус труби складався з коротких труб, з'єднаних муфтою, і насосної колонки, в якій, власне, був насос. За допомогою спеціальної ручки він приводився в дію. Потужністю насоса і діаметром труб визначалася продуктивність артезіанської свердловини. Зазвичай за одну годину на поверхню піднімалося до 100 відер води (найпотужнішою серед артезіанських свердловин була абіссінська система, за допомогою якої могли отримувати до 6 тис. відер води за добу; подібне устаткування було лише в Стародубі [12, арк.77]).

Вода з артезіанських свердловин у Яловщині, згідно з планом М. Зіміна, надходила по металевих трубах (замінили полопані гончарні) до міських водозабірників. Використовуючи встановлену біля свердловини водокачку, збільшили обсяги водозабору: в середньому за годину можна було брати зі свердловини по 2500 відер. Усе це вдалося реалізувати після отримання чергового кредиту з Міністерства внутрішніх справ (15 тис. руб.), роботи тривали до 1892 р. Обладнання використовували досить якісне, замовлене за кордоном.

Паралельно з прокладанням центрального водогону проводилися роботи по підведенню води до приватних будинків. Ставши абонентами, домовласники зобов'язувалися сплачувати за спожиту воду (управа встановила певну норму) по 3,5 руб. Якщо власник порушував визначену квоту і збільшував забір води, до нього застосовувалися штрафні санкції. За перші два порушення стягували по 15 руб. штрафу, а після третього разу – управа відключала воду. З часом усе очевиднішими ставали переваги підведення води до будинків. Хоча це і позначалося на сімейному бюджеті, маємо на увазі підключення до централізованої системи водопостачання, але кількості приватних абонентів збільшувалася. Якщо, скажімо, у 1887 р. їх було всього 9 чол., то в 1892 р. - вже 27 [4, с.6].

Однак слід вказати, що не всі городяни належним чином оцінили появу в місті водогону. У кращому випадку перевага віддавалася найпростішому типу водозабірної споруди - шахтному колодязю. Традиційно будівельним матеріалом для нього слугували стесані з одного боку дерев'яні колоди діаметром від 14 до 18 см. Вони укладалися у формі квадрата розміром від 1 x 1 до 1,4 x 1,4 м, формуючи наземну частину, шахту, водоприймальну і водозабірну частини. На дно останньої клався шар піску і гравію, так званий "донний фільтр", основним завданням якого було очищення підземної води. Правда, результативність такої очистки була невисокою. Шахтні колодязі будували, як правило, неподалік від річок (щоб близько підходили підземні води), тому колодязна вода мала практично однакові властивості з річковою – помітна мутність, жорсткість, подекуди аміачний присмак. З метою ізоляції колодязної води від забруднення наземними стоками стінки колодязя укріплювалися. Надземна частина заввишки від 0,7 до 1 м накривалася кришкою або облаштовувалася навісом. Будівельним матеріалом слугувала деревина, але з часом вона руйнувалася, розкладалася, виділяючи у воду шкідливі речовини [13, с.103].

У гіршому випадку більшість населення Чернігова, звісно, через брак коштів,

продовжувала користуватися водою з річок та озер. Це змушувало органи самоврядування віднаходити додаткові ресурси для обмеження забруднення водоймищ, видавати спеціальні розпорядження. Зокрема, за кошт бюджету наймалися сторожі, котрі забороняли привозити до Стрижня сміття, але охопити пильним контролем усю течію вздовж річки неможливо. Ще в лютому 1881 р. видали обов'язкове розпорядження про заборону водовозам брати воду із Стрижня і вивозити на його береги сміття. На порушників чекала відповідальність, яка могли бути визначена мировим суддею згідно зі ст. 29 Статуту про покарання мировими суддями. Невдовзі такі ж постанови видали і щодо озера Млиновище, водою якого користувалися переважно жителі Лісковиці (серпень, 1881 р.). Для звалища сміття їм відвели землю на вигоні, неподалік Іллінської церкви [14, с.2,3]. Проте, як часто трапляється, накази і розпорядження видаються, щоб залишатися на папері.

Заради справедливості варто вказати, що й самі депутати були забруднювачами водоймищ. Наведемо лише один архівний приклад. У березні 1882 р. санітарна комісія, очолювана лікарем П. Щитковим, оглянула садибу купця П. Цвета, гласного Чернігівської думи. Як виявилось, у нього були чотири хліві (три - для великої рогатої худоби і один - для свиней), що розташовувалися на березі Стрижня. Цілком зрозуміло, що всі нечистоти спускали прямісінько у річку. Факт порушення був очевидним, тому комісія склала відповідний акт із тим, щоби передати його мировому судді і зобов'язати власника перекрити стоки у річку та привести хліві у належний стан. Купець з таким висновком не погодився, подав скаргу на ім'я губернатора і, користуючись принципом "найкращий захист - це напад", звинуватив членів комісії у прискіпливості та необ'єктивності. Справа затяглася. У травні того ж року сформували іншу комісію у складі лікаря Н. Де-Морена, пристава Г. Верексі, двох свідків: козака Д. Ляшенка і відставного солдата Ф. Мечерліса. Вони, по суті, підтвердили висновки першої комісії, але це не зупинило П. Цвета. Він домігся від губернатора, щоб ще одну перевірку зробив інший пристав (Г. Верексі, вважав П. Цвет, ставився до нього упереджено) і взяв воду для хімічного аналізу. Губернатор дав "добро". У присутності П. Цвета здійснили забір води, передавши її для дослідження хімічного складу фармацевту Шлегелю. Останній виявив, що у зразках води відсутні небезпечні речовини, вона придатна для вживання, єдиний недолік - містила вапно.

Незважаючи на такий висновок, П. Цвета все-таки змусили перекрити стоки з хлівів й надалі підтримувати в них чистоту. Жодних штрафних санкцій не наклали, тільки за хімічний аналіз води довелося заплатити 10 руб. фармацевту [5]. Наведений приклад, на жаль, непоодинокий, але він показовий у тому плані, що міська влада не мала усталеного механізму покарань за забруднення навколишнього середовища. У тих умовах досить складно довести шляхом хімічного аналізу наявність небезпечних речовин для людського організму із сільськогосподарських відходів. Органи самоврядування примусової влади не мали, все робилося через поліцію, мирових суддів і, врешті-решт, просто перетворювалося на затягування справи.

На жаль, і в ті часи, і на даному етапі (минуло понад 100 років, але Стрижень у центрі міста та його узбережжя використовуються як смітник) розвитку інформаційного суспільства людина не спрямовувала свій розумовий потенціал на охорону природного середовища. Навпаки, у свідомості формується принцип споживацького і варварського використання дарів природи. В небуття відійшла гарна слов'янська традиція, коли наші предки охороняли річки й озера, забруднювати їх вважалося тяжким гріхом, за який неодмінно чекає покарання. Нерозуміння природних явищ, а отже, страх перед ними і поклоніння замінилися всюдозволеністю, бо все вивчили, все знаємо, вважаємо себе господарями природи. Хоча, як показують сучасні техногенні катастрофи, це далеко від істини.

Повертаючись в XIX століття, вкажемо, що будівництво водогону почали критикувати навіть на сторінках місцевої преси. У "Черниговских губернских ведомостях" з'явилася стаття, автор якої наголошував на недоцільності будівництва

даного об'єкта. На його переконання, значно раціональніше бурити артезіанські свердловини, ніж споруджувати водогін. Така позиція пояснювалася тим, що грандіозне для тогочасного Чернігова будівництво виснажувало міський бюджет. Станом на 1 січня 1892 р. загальна сума витрат становила 135579 руб., з яких 55579 руб. - надав міський банк і городяни, а 80 тис. руб. - кредити Міністерства внутрішніх справ та Державного банку, які потрібно повертати, сплачуючи водночас річні відсотки [4, с.6]. Робити це не так й просто, оскільки існували інші статті видатків, інші проблеми господарсько-побутового характеру, які також вимагали вирішення і капіталовкладень. Почали зростати борги міста. Для їх покриття дума вдалася до позики у населення, виготовивши й поширивши облигації на суму 200 тис. руб. Перспектива повернення її у найближчий час не проглядалася. Отже, підстави для невдоволення громадськості були, але органи самоврядування продовжували будівництво. Фінансові труднощі – тимчасові, вважали депутати, а централізована водогінна система принесе користь упродовж десятиріч.

Отож міський голова М. Фрідман підписав контракт з інженером фон Вангелем про буріння ще п'яти артезіанських свердловин, асигнувавши з міського бюджету 8 тис. руб. У 1893 р. розпочали підготовчі роботи для будівництва водонапірної вежі, щоб полегшити подачу води у підвищені місцевості Чернігова. До речі, таку ідею запропонував колишній міський голова В. Хижняков. Він вважав, що для втілення задумки варто скористатися грошима земства і товариства взаємного страхування від вогню, котрі зацікавлені у водопостачанні підпорядкованих їм установ. Особливих затрат не передбачалося, оскільки для спорудження вежі можна скористатися старим фундаментом водогінного резервуару біля театру. Коли ж звернулися за дозволом використати гроші земства і товариства взаємного страхування, Міністерство внутрішніх справ заборонило здійснювати таку обладку. Натомість пообіцяло виділити зі спеціального міністерського фонду 28 тис. руб. Саме на них протягом 1897-98 рр. і збудували водонапірну вежу [15, с.23]. Розмістили її на пожежному дворі (теперішня територія облпрофради; в Театральному сквері постав підземний комплекс споруд, з'єднаний з насосною станцією [16, с.4]). Керівником проекту був С. Козелло-Поклевський, хоча власне план об'єкта розробила фірма інженера М. Зіміна "Нептун" (вона займалася проектуванням і будівництвом водогонів у різних містах Росії, виступала дистриб'ютором американських фільтрів "Дуель"), а будівельні роботи виконувалися підрядним способом підприємцями Гінсбургом та Біховським за 16800 руб. [4, с.7, 8, 9].

У 1898 р. отримали ще один транш кредиту у сумі 30300 руб. (знов міністерська позика), які витратили на будівництво нового приміщення водогінної станції, де встановили додатковий резервуар для води, буріння двох артезіанських свердловин, прокладання водогінних магістралей по Воздвиженській, Сіверянській і П'ятиницькій вулицях, що дало змогу підключити до централізованого водопостачання садиби 99 абонентів. З 1892 по 1900 рр. будівельні витрати становили 66300 руб., з яких 58300 руб. (88 %) - позики Міністерства внутрішніх справ [4, с.11].

До кінця XIX століття воду підвели до 126 будинків, було відкрито 8 водозабірників, 30 пожежних кранів. Протяжність водогінної мережі сягала 8 верст [17, с.41]. Проходила вона по Гончій, Богуславській, Воздвиженській, Сіверянській, Вознесенській, Шосейній, Бульварній, П'ятиницькій, Ольжинській і Підмонастирській вулицях [10, с.45]. Через тринадцять років, згідно з інформацією з праці Ф. Данілова „Водопроводы русских городов”, до централізованого водопостачання підключилися 485 домовласників (24 % від загалу будинків Чернігова), було відкрито 65 пожежних кранів, 12 водозабірників. Наповнювався водогін із 13 артезіанських свердловин, протяжність водогінної мережі сягнула 246.322 сажень [18, с.252]. За статистичними даними О. Бульбицького, у тому ж таки 1913 р. воду з артезіанських свердловин отримували 532 будинки, у місті нараховувалося 17 водозабірних колонок. Для порівняння, станом на листопад 2000 р., у Чернігові було 97 артезіанських свердловин і 838 водозабірників, вулична магістраль водогону сягала 320 км. [16, с.4].

Якщо підрахувати загальну суму капіталовкладень у водогінну мережу Чернігова, то вона досить солідна – 201879 руб., причому 49 % - міністерський

кредит (98300 руб.), 18 % (37187 руб.) - мобілізовано громадським банком Чернігова і 33 % (66392 руб.) - кошти міського бюджету. Кошторис будови, безумовно, чималий, але вона того варта. У 1899 р. прибутки від експлуатації водогінної системи становили 12500 руб., вирахувавши 9200 руб., що поглиналися потребами експлуатації, місто отримало 3300 руб. чистого доходу та 1789 руб. від водовізного обозу (візники розвозили воду від водозабірників у віддалені частини міста) [4, с.12]. Але, мабуть, вимір доцільності водогону не стільки у фінансовій площині, як у тому, яке його значення для господарсько-побутової сфери життєдіяльності Чернігова в цілому і населення зокрема.

Таким чином, в останній третині XIX століття завдяки ініціативі і наполегливості представників виборного управління у Чернігові збудували водогін – один із найнеобхідніших компонентів комунального господарства. Подальша історія розвитку останнього стане об'єктом наступної студії.

Далі буде.

Джерела та література:

1. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа; Руденок В. Водонапорная башня // Вал. – 2000. – 20 апреля; Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада; Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в XIX столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с.; Він же. Про те, як міська дума вилазила з непролазної грязюки чернігівських вулиць // Чернігівські відомості. – 2006. – 11 жовтня; Він же. „Да буде світло! – вирішила міська Дума // Там само. – 18 жовтня та інші.
2. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання третина XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. - №4. – С.90-98.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминание черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.127. – Оп.18 в. – Спр.73. – 25 арк.
6. Там само. – Ф146. – Оп.1. – Спр.1. – 98 арк.
7. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
8. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.
9. Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О. Водопостачання Києва. 1872 – 1997 рр. – К., 1997. – 358 с.
10. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.
11. Він же. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.
12. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 108 арк.
13. Абрамов С., Алексеев В. Забор воды из подземного источника. – М., 1980. – 238 с.
14. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговскою городскою Думою с 1876 – 1896 гг. – Чернигов, 1894. – 32 с.
15. Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в XIX столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.
16. Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада.
17. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб., 1909. – 263 с.
18. Данилов Ф. Водопроводы русских городов. – М., 1913. – 274 с.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СИРІТСЬКОГО БУДИНКУ

Благодійність – прояв доброзичливості до ближнього шляхом надання матеріальної або моральної підтримки – була притаманна з давніх часів українському народові. Традиція благодійності сьогодні актуальна як у науковому плані, так і в практичному застосуванні.

Теоретичне осмислення проблеми добродійності в Російській імперії тривало з кінця XIX ст. Взагалі до 1917 року бібліографія з цієї проблеми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями¹. Але, незважаючи на велику загальну кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського сирітського будинку були розглянуті лише П.М. Добровольським².

Після 1917 року благодійність була визнана явищем класового суспільства. Тому як проблема взагалі, так і історія сирітського будинку, за радянських часів зовсім не досліджувались.

Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. інтерес до історії благодійності відродився. Сучасні російські науковці вивчили цілий спектр питань з цієї проблематики, приділивши значну увагу доброчинності як явищу суспільного життя, державній політиці з цього питання в різні періоди історії тощо³.

Українські дослідники приділяють дедалі більшу увагу вивченню історії вітчизняної благодійності. Зокрема українські науковці розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської⁴, церковної⁵ благодійності, приказів громадської опіки⁶ в Україні переважно на регіональному рівні в XIX – на початку XX ст. Багато дослідників зверталося до діяльності окремих відомих доброчинців та меценатів⁷.

Таким чином, спостерігається відсутність досліджень з історії Чернігівського сирітського будинку. Мета пропонованої статті – охарактеризувати особливості організаційної форми даної інституції, соціальні результати її діяльності протягом часу існування (1840 – 1900 рр.).

Чернігівський сирітський будинок був реорганізований 10 січня 1840 року з будинку виховання бідних дворян⁸. На цей час в будинку перебувало 63 дитини, й господарський відділ МВС дозволив розподілити їх, за пропозицією приказу громадської опіки, таким чином: шестеро вихованців влаштувалися у сирітський будинок; 10 залишалися навчатися у чоловічій гімназії пансіонерами за рахунок приказу⁹; 10 поверталися до рідних для закінчення навчання своїм коштом. Серед тих, хто залишився, частину влаштували на службу, а тих, хто не досяг 16 років, залишили навчатися в гімназії, влаштувавши при сирітському будинку як вихованців до вибуття із закладу⁹.

Сирітський будинок існував на підставі “Положення для управління Сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов общественного призрения” від 31 грудня 1836 року¹⁰, що зумовило зміни у складі та чисельності вихованців.

Кількість вихованців визначалася штатом і становила 20 місць для хлопчиків і 20 – для дівчат. Можливим залишилося перебування у цьому закладі пансіонерів. Про стабільність кількісного складу будинку свідчить таблиця¹¹:

	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
28	15	16	20	20	20	22	22	21	22	20

Граничний вік за “Положенням” становив 12-13 років, а приймалися діти віком від 7 до 11 років включно¹².

Крім дітей місцевих дворян, поступово до Чернігівського сирітського будинку почали приймати сиріт інших станів – купців, міщан і збіднілих чиновників.

Діти розташовувалися в двох окремих будівлях: хлопчики займали великий корпус, а дівчата – один з флігелів. Але навчання було спільним спочатку в обсязі програми парафіяльного училища, а згодом збільшено до обсягу програми початкового народного училища.

Після завершення терміну перебування у сирітському будинку вихованців направляли до нижчих і середніх навчальних закладів за рахунок стипендій приватних осіб та коштом приказу, інших видавали на утримання благодійників.

Штат сирітського будинку на час перебування у віданні Приказу громадської опіки був таким: смотритель, наглядачка в жіночому відділенні (вона ще й кастелянша), законничка, вчитель і 13 осіб прислуги. Смотритель і вчителі вважалися на державній службі з усіма правами та привілеями, що надавалися

* Оскільки пансіон при гімназії ще не був відкритий, ці вихованці утримувалися в сирітському будинку.

цими посадами¹³.

Щорічно на утримання сирітського будинку виділялося з коштів приказу громадської опіки від 6 до 6,5 тис. руб., не враховуючи капітального ремонту будівель, на що зазвичай витрачалися окремі кошти. Таким чином, утримання одного вихованця становило в цей період 160 руб. на рік.

Після введення в губернії Положення про земські установи сирітський будинок перейшов у відання губернського земства. Внутрішній устрій закладу зберігся майже незмінним.

Кількість вихованців почала швидко зростати й на початок 1880-х рр. становила понад 100 осіб. До того ж діти податних станів (селян і козаків), для яких двері сирітського будинку раніше були майже зачиненими, складали вже близько 20 % загальної чисельності вихованців. Діти дворян і духівництва на цей час становили 45 % вихованців, а в 40-60-х рр. XIX ст. їх було понад 70 %¹⁴.

Із зростанням чисельності вихованців зросли й видатки на їхнє утримання. Так, наприклад, 1869 р. було витрачено на ці потреби 7684 руб. Наступні роки фінансування дещо зменшувалося, лише з 1878 р. починається поступове збільшення видатків на утримання сирітського будинку, які 1880 р. становили навіть 19 тис. руб. Після цього спостерігається зменшення видатків, і 1884 р. було виділено трохи більше 16 тис. руб.¹⁵

При сирітському будинку продовжувала існувати спеціальна школа, але багато вихованців направлялося до гімназій – чоловічої та жіночої. При відвідуванні класів ревізійна комісія губземуправи 1872 року відзначила, що училище потребує найнеобхіднішого для навчання за новими методами: розрізних азбук, рахівниць тощо. Училище при сирітському будинку мало слугувати для практичних занять учнів учительської семінарії. Але навіть директор семінарії ніколи не відвідував сирітської школи¹⁶.

Це привело до того, що цього ж 1872 року на посаду викладача в школі сирітського будинку була запрошена особа з вищою освітою й на неї було покладено викладання окремих предметів у вчительській семінарії¹⁷.

Внаслідок зміни співвідношення вихованців за становою ознакою складніше стало влаштовувати випускників сирітського будинку. Попит на підмайстрів з різних ремесел, фахівців з торгівлі, конторської та фабричної справ виявився незначним через відсутність у Чернігові фабрик, заводів і розвинутої торгівлі.

Ще 1869 року при сирітському будинку був відкритий ремісничий клас. Діти навчалися під керівництвом майстрів ковальського, слюсарного, мідно-котельного, столярного ремесел та чоботарства. Та через 12 років ремісничий клас був ліквідований земським зібранням, яке визнало результати навчання дітей ремеслам такими, що не відповідають коштам, котрі виділялися на ці потреби¹⁸.

У 1872 році ревізійна комісія губземуправи відзначила корисним використання швацької машини дівчатами-вихованками будинку для пошиття сорочок, панталонів, спідниць як для себе, так і для вихованців-хлопців (до цього усе це шилося вручну). Вважалося, що дівчата легко навчилися б шити й мали можливість по завершенні перебування в сирітському будинку заробляти на життя. Спочатку пропонувалося запросити майстриню для навчання декількох старших вихованок, які надалі навчали б одна одну¹⁹.

Діти, які закінчували курс навчання гімназії, виходили прекрасними діячами на ниві народної освіти або продовжували навчання за земський кошт у вищих навчальних закладах і в подальшому були досить діяльними й корисними членами суспільства. Таким чином, сирітський будинок відіграв чималу роль у справі розвитку освіти на Чернігівщині. Але з 80-х рр. XIX ст. його діяльність занепадає.

Ще у 1878 році комісія кошторисів та розкладок у доповіді губернському земському зібранню вказувала на те, що в сирітському будинку ані виховання, ані навчання не відповідають будь-якій системі.

Під час уроків найменші діти залишилися без нагляду й “бродили по своєму усмотрению во всех закоулках двора и городского сада”²⁰. Смотритель був

вимушений часто відлучатися із закладу для вирішення господарських питань, витрачати багато часу на видавання продуктів, замовлення та приймання одягу, білизни й взуття та одночасно наглядати за ремонтом, чистотою та порядком у закладі, складати різноманітні звіти.

Про недоліки навчально-виховної роботи свідчив низький рівень знань учнів ремісничого училища, головний контингент якого й складали вихованці сирітського будинку. Члени комісії відзначили, що діти не привчені до порядку: гублять нові речі, самовільно залишають школу, влаштовують бійки. Відзначене й незадовільне фізичне виховання. У приміщеннях, розрахованих на 20 дівчат і 20 хлопчиків, на цей час перебувало 126 дітей. Якщо врахувати незадовільну їжу, недостатнє освітлення кімнат, відсутність “правильного телодвиження и упражнения мышц”, то, на думку членів комісії, немає нічого дивного, що вихованці сирітського будинку були блідими, в’ялими, апатичними, з венами, що просвічуються, й припухлими лімфатичними вузлами²¹.

Крім того, діти могли перебувати в сирітському будинку лише до 12 років. Вихованці, що не мали можливості продовжити навчання в середніх навчальних закладах або забезпечити своє існування працею, залишалися покинутими напризволяще.

На засіданні губернського земського зібрання 18 січня 1879 року одноголосно було прийняте рішення про реорганізацію сирітського будинку, яким передбачалося:

1. Приймати дітей з 5-6 років і кількість вихованців встановити 85 - для хлопчиків і 40 - для дівчаток з розподілом на молодші та старші групи.
2. Ввести посаду інспектора як вихователя й учителя. На нього ж покласти обов’язки щодо контролю та звітності по господарству, а виконання розпоряджень по господарству залишити за існуючими посадовцями.
3. Жіноче відділення перевести в будинок, який передбачався для квартир учнів учительської семінарії, що дозволить збільшити термін перебування дівчат у сирітському будинку до 14-15 років.
4. На посаду інспектора запросити особу не менш ніж із середньою освітою та надати йому помічників – наглядача та наглядачку відповідних відділень із освітнім цензом вчителя народних шкіл.
5. Ввести по одній додатковій посаді вчителя в жіночому та чоловічому відділеннях.
6. Програму навчання розширити до обсягу двокласного міського училища з шестирічним курсом. Це дасть можливість вихованцям продовжити навчання у фельдшерській школі, інституті народних вчителів, інших спеціальних школах – ремісничому училищі, школі топографів, телеграфістів, сільськогосподарських школах²².

У середині 1880 р. дівчат перевели в окреме приміщення. У відділенні були введені посади помічниці вчительки, наглядачки та особи для ведення господарства, й воно стало відповідати всім необхідним вимогам.

Реорганізація чоловічого відділення проходила не так успішно. У червні 1879 року звільнився смотритель і вчитель Кулябко. Завідування сирітським будинком було покладене на вчителя Короткевича, а нагляд за дітьми – на вчителя міського трикласного училища Морозова. Але Короткевич не мав можливості регулярно займатися дітьми, а Морозов “увесь запас своїх сил на енергії вичерпував у міському училищі”²³. Протягом 1880 року штат чоловічого відділення поповнився інспектором, помічником вчителя, наглядачем та економом²⁴.

У 1880/1881 навчальному році шестеро вихованців сирітського будинку навчалися у міському трикласному училищі, шестеро – у чоловічій гімназії та п’ятеро – у жіночій.

Наступного року до гімназії було зараховано ще вісім хлопчиків та три дівчинки. Решта дітей навчалася в школі при сирітському будинку, рівень їхніх знань значно вищий, що давало дітям переваги при вступі до гімназій²⁵.

Та розширення програми привело до того, що в сирітському будинку почали виховуватися одночасно діти різного віку – від 7 до 17 й старше. Негативно позначалися й часті зміни в складі вихователів. Адже важко було знайти людей, які погодилися б присвятити свої здібності, працю справі, яку довелося створювати заново.

Однією з найслабших сторін сирітського будинку залишалася недостатня забезпеченість сиріт після виходу із закладу. І в жовтні 1881 року губернська земська управа після вивчення думок повітових земств запропонувала губернському земському зібранню розробити шляхи поступової ліквідації сирітського будинку²⁶.

Але земські діячі не погодилися з цим і в наступні роки зробили кілька спроб реорганізації закладу. Зокрема, у 1884 році губернська земська управа запропонувала земському зібранню кроки, які мали б сприяти покращанню навчального, виховного та господарського процесу: пропонувалося дотримуватися визначень “Положення” про сирітські будинки й приймати до нього дітей усіх станів, крім духовного, віком від 7 до 10 років включно й віддавати перевагу дітям-сиротам та сиротам при одному з батьків, які не мають можливості “снискать пропитание своей семье”. Штат будинку обмежувався 110 особами (70 хлопчиків і 40 дівчат), які мали перебувати в будинку до 14-річного віку. Встановлювалися норми та правила зарахування дітей кожним з повітів. У школі пропонувалося ввести п'ятирічний курс навчання в обсязі двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. Навчання в гімназіях та інших середніх навчальних закладах передбачалося як виняток за особливою згодою губернського земського зібрання. Інших пропонувалося влаштовувати до земської фельдшерської школи, землеробних шкіл нижчого розряду, професійних шкіл. Найбідніших віддавати в навчання ремеслам або до контор економій, помічниками прикажчиків.

На жаль, спроби реорганізувати діяльність сирітського будинку не дали бажаного результату. У 90-х рр. XIX ст. значно зменшується кількість вихованців, погіршується якість їхньої підготовки. Це привело до того, що рівень їхніх знань виявився нижчим, ніж у випускників народних училищ. Не покращилася й професійна підготовка дітей-сиріт. Хлопчики за власним бажанням навчалися столярного та слюсарного ремесел. Але, як відзначили земські діячі, їхня підготовка обмежувалася “вмінням робити та розфарбовувати грошові табуретки”²⁷. Влітку хлопчики займалися заготівлею дров, працювали в саду й на городі. Дівчатка займалися шиттям одягу, наглядали за шовковичними гусеницями та працювали на городі²⁸.

За підсумками 1893 року, близько 50% усіх вихованців – діти представників податних станів (34 % – селян). Із загальної кількості дітей лише 35 % становили сироти, решта – напівсироти. За період з 1881 по 1893 рр. із сирітського будинку було випущено 185 осіб, з яких лише 34 продовжили навчання в інших навчальних закладах, 29 – “пристроены” до ремесел, 13 – влаштовані на службу. Решту - 109 осіб, 17 з яких пішли слугувати, а 91 передали родичам та опікунам, ревізійна комісія губернської земської управи визнала невлаштованими²⁹.

На думку комісії, обстановка, в якій перебувають діти в сирітському будинку, не відповідає їм, в якій вони перебували раніше й, що важливіше, тій, в яку вони потраплять після випуску із сирітського будинку. Було запропоновано перевести чоловіче відділення до маєтку губернського земства в с. Довжик Чернігівського повіту, де створити нижчу сільськогосподарську школу. Таким чином, передбачалося, що випускники школи сирітського будинку в 14 років матимуть змогу вступати до цієї школи³⁰.

Але надалі ця пропозиція не була реалізована, й 15 листопада 1900 р. постановою губернського земського зібрання сирітський будинок був ліквідований³¹.

Розглянувши історію існування цього благодійного закладу, бачимо, що не всі завдання, покладені на нього, були втілені в життя. Насамперед це стосується організації системи опікування. Адже більшість дітей, які потребували піклування, залишалися поза увагою місцевої громадськості та земства. Але цей заклад зіграв важливу роль у вихованні дітей представників перш за все податних станів –

селян та козаків. Частина вихованців за рахунок земства зараховувалася до середніх навчальних закладів, частина мала можливість вивчати ремесла, професії фельдшерів, вчителів, рахівників, телеграфістів тощо. Таким чином бодай якась частина цих соціально незахищених дітей мала можливість стати корисними членами суспільства.

Джерела та література:

1. *Георгиевский П.И.* Призрение бедных и благотворительность. – Спб., 1894; *Гогель С.К.* Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – Спб., 1908; *Дерюжинский В.Ф.* Заметки об общественном призрении. – М., 1897; *Дмитриев М.Н.* Дома трудолюбия. – Спб., 1900; *Максимов Е.Д.* Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – Спб., 1895; *Его же.* Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – Спб., 1906.
2. *Добровольский П.М.* К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – март. – С. 45-47.
3. *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001; *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII-XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147-148; *Фирсов М.В.* История социальной работы в России. – М., 1999; *Щанов Я.Н.* Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 84-88.
4. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155-182; *Поляруш С.І.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): Дис. .. канд. іст. наук. – К., 1996.
5. *Полюєнко Г.* Доброчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 46-50; *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133-154.
6. *Ступак Ф.Я.* Прикази громадської опіки в Україні – К., 2002.
7. *Донік О.М.* Родина Терешенків в історії доброчинності. – К., 2004; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – К., 2003; *Папакін Г.* Господарська, громадська і благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 46-51; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 128, оп. 1, спр. 6770, арк. 56 зв. – 58 зв.
9. - Там само, арк. 51-52 зв., 56 зв. – 58 зв.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
11. *Складено за:* Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 1, спр. 1951, арк. 100-101; спр. 2015, арк. 194-194 зв., 197; спр. 2194, арк. 2-3 зв.; спр. 2294, арк. 2-3 зв., спр. 2379, арк. 2-3; спр. 2455, арк. 3-3 зв., 14.
12. ПСЗ. – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
13. Журнали Черниговского губернского земского собрания (далі – ЧГЗС) XX очередной сессии (с 7 по 15 декабря 1884 года). – Чернигов: земская типография, 1885. – С. 403-404; Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 2, спр. 526, арк. 31.
14. Журнали Черниговского губернского земского собрания XX очередной сессии... – С. 404-405.
15. Там само. – С. 405.
16. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – Чернигов: земская типография, 1872. – С. 45.
17. Журналы ЧГЗС XX очередной сессии... – С. 406.
18. Там само.
19. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – С. 44.
20. Журналы ЧГЗС очередной сессии 1878 года, состоявшейся в январе 1879 года. – Чернигов: земская типография, 1879. – С. 259.
21. Там само. – С. 260.
22. Там само. – С. 262-263.
23. Журнал очередного заседания Черниговского уездного земского собрания 1881 года. – Чернигов: земская типография, 1882. – С. 28.
24. Там само. – С. 29.

25. Там само.
26. Журналы ЧГЗС XVII очередной сессии (с 8 по 16 октября 1881 года). – Чернигов: земская типография. – С. 139.
27. Журналы ЧГЗС XXVI очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года) – Чернигов: земская типография, 1892. – Прилож. – С. 232; Журналы заседаний ЧГЗС XXXI очередной сессии 1895 года с 16 января по 1 февраля 1896 года. – Чернигов: типография губернского земства; 1896. – С. 40.
28. Журналы ЧГЗС XXVII очередной ... – Прилож. – С. 232-233.
29. Журналы ЧГЗС XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся 15-28 февраля 1897 года.- Чернигов: типография губернского земства, 1897. – Прилож. – С. 447.
30. Там само. – Прилож. – С. 452.
31. Журналы заседаний ЧГЗС XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). – Чернигов: типография губернского земства, 1900. – С. 72.

